МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Л. Ф. Фоміна

Порівняльна граматика української та російської мов

МОРФОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Програма практичних занять

Одеса

ОНУ

2013

УДК [811:161.2:811.161.1]ʹ366(042.3)
ББК 81.411 – 21я7
Ф762

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
Протокол № 2 від 22 жовтня 2012 року

Рецензенти:

Г. П. Лукаш, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології і культури Донецького національного університету;

Л. М. Гукова, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

О. Ф. Немировська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Фоміна Л. Ф.

Ф762 Порівняльна граматика української та російської мов. Морфологія : конспект лекцій. – Одеса : «Одеський національний університет», 2013. – 85 с.

ISBN 978-617-689-050-8

У посібнику подається короткий конспект лекцій з навчальної дисципліни. Матеріал розглядається за окремими морфологічними категоріями, зіставляється граматичний вияв іменних категорій: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння – та дієслівних: виду, особи і стану. Подаються також завдання для системи практичних занять і контрольні питання.

УДК [811:161.2:811.161.1]ʹ366(042.3)

ББК 81.411 – 21я7

ISBN 978-617-689-050-8

Яков Хелемский

Декабрь – по-белорусски *снежань,*
Какая точность в слове том.
В нем каждый звук пушист и нежен,
И свеж, и светел, и весом.
Оно осыпано порошей,
В нем свист полозьев, блеск чудес,
Оно напоминает лес,
Мерцаньем инея поросший.
А украинское *кохання*
Благоуханно, горячо,
Как милой чистое дыханье,
Согревшее твое плечо.
Кохання лишь на слог длиннее,
Чем емкое *любовь…* А вот
Живет, замены не имея, -
Немыслим точный перевод.
О, непокорность близких слов,
Родившихся в соседних чащах,
При общности своих основ,
Самотоятельно звучащих.
Из них любое – мир особый,
Особый дух, особый склад.
В переложении попробуй
Сберечь их вкус и аромат.
Родство сплетенных языков
И неизбежное различье…
В корнях – биенье родников.
В листве – многолосье птичье.

Дмитро Білоус

Це ж як вірш!

Називний питає: *хто ти? що ти?*
Хоче він про наслідки роботи
І про тебе чути лиш похвали,
Щоб тебе як приклад називали.
Родовий доскіпує свого –
Хоче знати він: *кого? чого?*
І про тебе знать, якого роду,
Що немає роду переводу.
Все давальний дасть – не жаль йому,
Але хоче знать: *кому? чому?*
Знать про тебе, гожого на вроду,
Що даєш і ти своєму народу.
У знахідного свої потреби:
Він – *кого?* і *що?* – питає в тебе.
І кого ми всі за друзів маєм,
І що друзі роблять нам навзаєм?
А орудний хоче знать: *ким? чим?*
У труді орудуй разом з ним.
Хоче знать: що здатний ти утнути?
Чим ти сильний? Ким ти хочеш бути?
А місцевий – *де? в якому місці?*
Хоче знати: у селі чи в місті?
Кличний закликає всіх навколо:
Гей, Іване, Петре чи Миколо,
Ви не будьте сонні та байдужі –
У житті нема нічого гірш.
Рідна мова! В ній слова – як ружі,
А самі відмінки – наче вірш.

Зміст

Передмова 6

Лекції 7

Лекція 1. Вступ до порівняльної морфології української та російської мов 7

Лекція 2. Порівняльна характеристика категорії роду в українській і російській мовах. Іменник 13

Лекція 3. Рід у прикметників, займенників, числівників і дієслів 21

Лекція 4. Порівняльна характеристика категорії числа іменників в українській та російській мовах 25

Лекція 5. Категорія числа прикметників, займенників, числівників і дієслів 29

Лекція 6. Порівняльна характеристика категорії відмінка. Іменник. Однина 33

Лекція 7. Категорія відмінка іменника. Множина 39

Лекція 8. Система відмінювання прикметників, числівників, займенників 43

Лекція 9. Порівняльна характеристика категорії ступенів порівняння прикметника і прислівника 50

Лекція 10. Порівняльна характеристика категорії виду дієслова 54

Лекція 11. Порівняльна характеристика категорії особи дієслова 58

Лекція 12. Порівняльна характеристика категорії стану дієслова 63

Програма практичних занять 70

Заняття 1. Категорія роду в українській та російській мовах 70

Заняття 2. Категорія числа в українській та російській мовах 71

Заняття 3. Категорія відмінка в українській та російській мовах 73

Заняття 4. Категорія виду дієслова в українській та російській мовах 74

Заняття 5. Категорія особи в українській та російській мова 75

Заняття 6. Категорія стану в українській та російській мовах 77

Контрольні питання до курсу «Порівняльна граматика української та російської мов. Морфологія» 80

Література 82

Передмова

Пропонований навчальний посібник адресований студентам 4 курсу українського відділення філологічного факультету, у яких нова програма передбачає вивчення порівняльної граматики української і російської мов. На цьому курсі викладається розділ «Морфологія», на який відводиться 24 години лекцій та 12 годин практичних занять.

Автор не ставив перед собою завдання створити повний і докладний курс з цієї дисципліни, але за відсутністю сучасного підручника короткий конспект лекцій має виконати своє навчальне призначення. Автор розуміє своє завдання значно вужче: дати в руки студенту посібник, у якому викладені основні спільні і розбіжні явища морфологічного рівня української і російської мов, що в умовах білінгвальної мовної ситуації у м. Одесі дозволить уникнути низки інтерференційних явищ. Таке порівняльне вивчення двох споріднених мов має теоретичне і практичне зачення.

В основу лекційного курсу покладено монографію колективу науковців Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАНУ за редакцією Н.Г.Озерової «Сопоставительная грамматика русского и украинского языков» (Киев, «Наукова думка», 2003), який доповнено іншими роботами українських і російських науковців. Теоретичний матеріал розглядається за окремими морфологічними категоріями, зіставляється граматичний вияв іменних категорій: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння – та дієслівних: виду, особи і стану. Викладення матеріалу у 12 лекціях підпорядковано єдиній системі і охоплює, на думку автора, всі основні аспекти порівняльної характеристики двох близькоспоріднених мов.

Подана у книзі система практичних занять також допоможе студентові краще підготуватись до них, буде сприяти формуванню навичок вільного переходу з однієї мови на іншу у спілкуванні, умінь диференціювати обидві мови, не порушуючи граматичних норм жодної з них.

Список навчальної, наукової та довідкової літератури поданий у книзі напочатку; перед текстом кожної лекції у скороченому вигляді пропонується той, який безпосередньо стосується відповідної теми, він може бути використаний при підготовці до практичних занять.

Лекції

Лекція 1

Вступ до порівняльної морфології української та російської мов

Місце морфології у рівневій структурі мови

Компаративна лінгвістика, її напрями

Граматичні категорії української і російської мов

Література

Компаративна лінгвістика // Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія, С. 256 – 257.
Милославский И. Г. Морфологические категории соврем. рус. языка, С. 26 – 29.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков. Введение, С. 5 – 26.
Укр. мова: Енциклоп., С. 110.
Цыганенко Г. П. Морфология соврем. рус. языка, С. 5 – 13, 38 – 74.
Порівняльна граматика укр. і рос. мов, С. 4.

Граматика (від гр. grammatiké techne – мистецтво читати і писати букви, від grámma – буква) складається із 2-х лінгвістичних дисциплін: морфології і синтаксису; нерідко до них долучають і вчення про словотвір. У цьому курсі, який ми щойно починаємо, розглядається лише один із розділів граматики – морфологія, що вивчає систему словоформ і граматичних категорій певної мови, її частиномовну класифікацію (Селіванова, С. 478). Як відомо, термін «морфологія» (від гр. morphē – «форма») уведений у XIX ст. на зміну терміна «етимологія» у його первинному значенні як розділу граматики, предметом якого є словозміна. Залучення терміна «морфологія» до гуманітарних наук пов'язують із німецьким письменником Й. Гете, який запозичив його з еволюційної біології, що вивчала форми живих організмів.

Як також відомо, мова являє собою систему взаємопов'язаних одиниць, які мають певну ієрархічну структуру і перебувають на різних рівнях цієї структури. Нижчий рівень – фонологічний, на якому знаходяться асемантичні одиниці – фонеми. Наступний, вищий рівень складається з тих одиниць, які виникають внаслідок об'єднання одиниць першого рівня – морфеми (це вже

значимі одиниці), що формують морфологічний рівень мовної системи. Наступний рівень – лексичний, відповідно, формується з об'єднання морфем, і на ньому функціонують лексеми. Далі комунікативний рівень - синтаксичний, на якому функціонують два типи одиниць: словосполучення і речення. Сучасна лінгвістика додає до цієї класичної структури іще один – текстовий рівень, оскільки речення об'єднуються в складну багатоаспектну одиницю – текст, що є і одиницею комунікації, і способом збереження інформації, і формою існування культури, і відображенням психічного життя індивіда.

Ми розглянемо морфологію в порівняльному аспекті, зіставляючи дві близькоспоріднені мови – українську і російську. Їх спорідненість, як відомо, зумовлена тим, що обидві мови мають спільне джерело – вони виникли із давньоруської мови, яка існувала між VI-м і початком XIV-го століття н.е.

Отже, наш курс буде зіставним, або компаративним. В лінгвістиці існує такий досить розгалужений напрям, як **компаративна лінгвістика**, в основі якої лежить порівняння мов. Сучасні дослідники поділяють компаративну лінгвістику на **діахронічну і синхронічну**. До першого відносять порівняльно-історичне мовознавство і історичну типологію, до другого - зіставне, в тому числі **контрастивне**, мовознавство, формально-структурну типологію і ареальне мовознавство. Головним принципом компаративної лінгвістики є порівняння, яке реалізується як в аспекті діахронії однієї мови, так і на синхронічному зрізі двох або більше мов, а також при аналізі еволюції декількох мов.

Найпершим серед діахронічних методів був порівняльно-історичний, взагалі перший науковий лінгвістичний метод. Основоположниками його були німецькі мовознавці Франц Бопп, Якоб Грімм, датчанин Расмус Раск і російський дослідник (також німець за походженням) Олександр Востоков. У монографії 1816 р. «Про систему дієвідміни санскритської мови порівняно з грецькою, латинською, перською й германськими мовами» Франц Бопп продемонстрував генетичний зв'язок між цими мовами, показав існування праформ дієслів у санскриті. Він увів поняття звукових законів (які сформулювали Я. Грімм і А. Шлейхер) і термін «індоєвропейські мови» замість «індогерманські мови». Заслугою О. Востокова стало відкриття таємниці юсів і спорідненості слов'янських мов, а першу порівняльну граматику слов'янських мов (у 4-х томах) створено словенським і австрійським лінгвістом Францем Міклошичем у 1852 – 1874 рр. Теоретичне обґрунтування статусу компаративної лінгвістики належить Вільгельму фон Гумбольдту.

Синхронічний напрям компаративної лінгвістики, по-перше, орієнтований на зіставлення двох (рідше 3-х) мов на синхронному зрізі їхнього розвитку (зіставне мовознавство) і має результатом установлення типологічних рис на відповідних рівнях мовної системи. Типологічні риси виявляються при порівнянні фонетичних, граматичних, семантичних і функціональних ознак мов безвідносно до їх генетичної спорідненості. Типологічний метод має на меті установлення схожості й розбіжностей між мовами. Внаслідок цього встановлюється мовний тип як сукупність певних семантико-граматичних характеристик. Компаративна лінгвістика має й деякі інші аспекти. Саме на типологічному напрямі й буде зосереджена увага у представленому курсі. З цього погляду українська і російська мови мають однакову **типологічну характеристику** на фонетичному, морфологічному і синтаксичному рівнях. На фонетичному – це мови консонантні, адже в системі переважають приголосні, на морфологічному – флективно-синтетичні, оскільки основним засобом вираження граматичних значень виступає флексія і граматичне значення виражається в самому слові, майже без уживання допоміжних граматичних слів (хоча, звичайно, елементи аналітизму наявні: ***буду писати, самый красивый);*** на синтаксичному рівні обидві мови характеризуються як мови номінативної будови, оскільки підмет завжди стоїть у називному відмінку незалежно від перехідності /неперехідності дії, яку називає дієслово (на відміну від мов ергативних, де форма підмета змінюється).

Оскільки морфологію кожної мови окремо студенти вже засвоїли, то наше вивчення буде дещо іншим. Ми будемо зіставляти морфологічні категорії, засоби їх реалізації і особливості функціонування. Для зіставлення взагалі має бути міра зіставлення (tertium compapationis), для зіставної граматики такою мірою виступає граматична категорія з її значенням. Граматичні категорії, такі, як число, рід, час кодують семантичні категорії, які в різних мовних спільнотах вважаються найбільш важливими. Зіставний метод особливо ефективний до споріднених мов, оскільки їх контрастні риси виступають виразніше на тлі спільних. Граматичні системи близькоспоріднених мов не стільки відрізняються засобами вираження (а вони, звісно, є), скільки неоднаковою функціонально-стилістичною значимістю категорій та їх членів, різним ступенем вживаності в системі або мікросистемі. Отже, в основу зіставлення покладені граматичні і семантичні категорії, засоби їх мовної реалізації, їх функціонування у порівнюваних мовах. При всій чисто зовнішній подібності в українській і російській мовах граматичні категорії функціонують «трішечки» («чуть-чуть») неоднаково. Такі незначні, на перший погляд, нюанси отримують важливе значення в процесі характеристики споріднених мов. Загальновідомо,

що «мир, который дан в нашем непосредственном опыте, оставаясь всегда одним и тем же, постигается различным образом в различных языках, даже в тех, на которых говорят народы, представляющие собой известное единство с точки зрения культур. Сравнивая разные языки, мы разбиваем иллюзии, к которым нас приучает знание лишь одного языка – будто бы существуют незыблемые понятия, которые одинаковы для всех времен и народов. В результате получается освобождение мысли из плена слова, из плена языка и придание ей истинной диалектичной сущности» (Щерба, С.69, С. 316 – 317). Помічений Л. В. Щербою феномен може бути проілюстрований і детально проаналізований при зіставлені української і російської мов. Різниця між «картинами світу» відображується і в лексиці, і в граматиці. Вона створює багато розбіжностей в номінації тих самих об'єктів дійсності; різні мови виділяють різні ознаки, і внутрішня форма слів, їх первісне, етимологічне значення не співпадає (рос. ***подснежник*** – укр. ***пролісок,*** нім. ***Schneeglöckchen).***

Морфологічні категорії також пов'язані з об'єктивною дійсністю. Категорія числа іменників пов'язана з кількістю, категорія роду може бути, хоча і не завжди, пов'язана із статтю, категорія відмінка виражає відношення між явищами об'єктивної дійсності. Категорія часу дієслова пов'язана з часом як формою існування матерії. Однак цей зв'язок не означає точне відображення дійсності в мові. По-перше, морфологічні категорії, як правило, не мають монополії на вираження тих чи інших категорій реальної дійсності. Так, у вираженні часу бере участь не тільки морфологічна категорія часу, а й різні темпоральні лексеми і словосполучення: ***потім, раніше, зараз, минулого року // сейчас, всегда, постоянно, в это время*** і т. ін.

По-друге, відношення між членами морфологічної категорії часто не співпадають з відношеннями між членами відповідної категорії дійсності. Так організована, зокрема, категорія часу, в якій форми з конкретним значенням «теперішній час» позначають не тільки дію в момент мовлення, але й дію постійну, дію поза часом: *Дніпро впадає в Чорне море // Соловьи хорошо поют.* Кожний член морфологічної категорії відмінка співвіднесений з багатьма членами категорії відношень між предметами (Милославский, С. 28 – 29).

На граматичному рівні різне «бачення світу» відображається у виборі мовних форм. Так, маса однорідних предметів може сприйматися як роздільна множинність (рос. ***листья***) або нерозчленована сукупність (рос. ***листва),*** внаслідок чого форми числа і збірності використовуються у різних мовах по-різному. Порівняймо, наприклад, збірний іменник ***жіноцтво,*** в рос. мові йому

нема відповідника, і при перекладі слід використати форму множини ***женщины***. Іще один приклад, який демонструє різну граматичну категоризацію світу. В рос. мові називний відмінок іменника в однині слугує для номінації предмета і для номінації адресата мовлення. В укр. мові ці функції диференційовані між називним і кличним відмінками.

Зіставне вивчення граматичних систем двох мов дає можливість поглянути на одну мову крізь призму іншої. Морфологічна категорія в укр. і рос. мовах як **система протиставлених одне одному рядів морфологічних форм (слів, словоформ, словосполучень) з ідентичною семантикою** поділяються на дві великі групи – іменні і дієслівні. **Іменні категорії** – категорія роду, числа, відмінка, істот / неістот, ступенів порівняння; дієслівні – категорії виду, стану, часу, способу дії , особи, а також числа і роду (в деяких формах). Склад морфологічних категорій, їх змістовні характеристики близькі у порівнюваних мовах. Одиницею морфологічної категорії є **грамема –** одна з опозицій, компонент граматичної категорії. Грамема є видовим поняттям щодо граматичної категорії як родового поняття.

Морфологічні категорії за способом їх мовної реалізації поділяються також на **класифікуючі** та **словозмінні.** У *класифікуючих* категоріях грамемами виступають **класи слів**, що мають мінімальну спільну граматичну характеристику. Наприклад, іменники чол., жін. і сер. роду – класи слів, які формують категорію роду (**різні слова**, протиставлені за граматичним значенням роду). *Словозмінні* категорії - категорії, в яких грамемами виступають **словоформи,** протиставлені за певним граматичним значенням. Наприклад, в категорії відмінка протиставляються словоформи називного, родового, давального і т. д. відмінків (це форми того самого слова). Це словозмінна категорія.

Морфологічні категорії характеризуються також за кількістю протиставлених грамем. Так, є бінарні морфологічні категорії, які формуються 2-ма грамемами, тернарні – 3-ма грамемами і полікомпонентні (6 – 7 словоформ у категорії відмінка).

Морфологічний рівень мовної системи , найбільш стійкий до історичних змін та запозичень, є своєрідною універсалією мов різних систем. Тобто ті граматичні значення, які виражають одиниці цього рівня (словоформи), передаються різними засобами у всіх мовах світу (можуть передаватися граматично, наприклад, категорія числа: ***колесо – колеса***, або лексично: ***багато коліс, два колеса***, або редуплукацією: ***оранг-оранг*** (в малайській мові ***оранг –***

«людина»), але обов 'язково граматичне значення числа виражається в усіх або майже усіх мовах).

Вивчаючи в цьому курсі морфологічні категорії укр. і рос. мов, ми розглянемо такі аспекти: 1.Загальна характеристика категорії. 2. Форма вираження категорії в укр. і рос. мовах. 3. Спільне і розбіжне у вираженні категорії. 4. Особливості функціонування форм категорії.

Оволодіння цим курсом має й певне практичне значення. «Практичне значення порівняльного вивчення української та російської мов дає можливість відрізняти спільне і відмінне в кожній з порівнюваних мов і свідомо уникати в мовній практиці тієї лексичної, фонетичної і граматичної суміші з різних мов, яка нерідко спостерігається в усній мові деякої частини населення» (Порівняльна граматика, С. 4). А це видається надзвичайно важливим в умовах російсько-українського білінгвізму, характерного, зокрема, для нашого міста.

Лекція 2

Порівняльна характеристика категорії роду в українській і російській мовах. Іменник

Загальна характеристика категорії роду
Категорія роду іменників:
а) у назвах істот і неістот;
б) у іменниках спільного роду;
в) у складених іменниках;
г) у абревіатурах.

Література

Горпинич В. О. Морфологія української мови, С. 51 – 63.
Милославский И. Г. Морфологические категории соврем. рус. языка, С. 44 – 56.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 192 – 211.
Цыганенко Г. П. Морфология соврем. рус. языка, С. 115 – 129 .

Категорія роду є характерною рисою граматичної будови індоєвропейських мов. Виникнувши у глибокій давнині, вона піднялася у процесі багатовікового розвитку на високий рівень абстрактного граматичного значення. В укр.і рос. мовах вона притаманна 4 частинам мови - іменникам, прикметникам, займенникам та дієсловам. Для іменників ця тернарна категорія виявляється класифікуючою, а для всіх інших частин мови виступає словозмінною, парадигмотвірною.

Граматичний рід являє собою одну з найбільш цікавих проблем граматики, оскільки, з одного боку, він пов'язаний і взаємодіє з низкою морфологічних категорій, а з іншого – його змістовні характеристики залежать від семантики лексем, їх валентності. Категорія роду – це складне явище, яке виявляє себе з боку семантики, морфології та синтаксису. Хоча категорія роду є суто граматичним явищем, вона інколи використовується у художніх текстах як засіб їх виразності, а також виконує смислотвірну і навіть сюжетотвірну функцію. У вірші Г. Гейне «Ein Fichtenbaum steht einsam», перекладеному Ф. І. Тютчевим, йдеться про кедр, який самотньо біліє «на севере мрачном, на дикой скале», і про самотню пальму « в краю отдаленном Востока под мирной лазурью, на светлом холму». У перекладі М. Ю. Лермонтова говориться про сосну і пальму. Л. В. Щерба пише з цього приводу: «Мужской род (Fichtenbaum, а не Fichte) – не случаен, и в своем противопоставлении

женскому роду – Palme – он создает образ мужской неудовлетворенной любви к далекой, а потому недоступной женщине. Лермонтов женским родом «сосны» отнял у образа всю его любовную устремленность и превратил сильную мужскую любовь в прекраснодушные мечты» (Цит. за: Милославский, С. 45). І хоча переклад М. Ю. Лермонтова не адекватно відтворює художню інтенцію автора оригіналу, однак саме його переклад увійшов у скарбницю найкращих перекладів творів світової літератури.

Категорія роду існує у всіх індоєвропейських мовах, але має різний зміст. Наприклад, в англійській мові іменники не мають морфологічного показника роду, рід виявляється у відповідності займенників і іменників (*the man – he, the woman – she*). У французькій мові іменники розподіляються між чол. та жін. родами, середнього роду немає.

Морфологічна категорія роду укр. та рос. мов має специфічний вияв у різних частинах мови, тому й будемо розглядати і зіставляти її на матеріалі різних самостійних частин мови. Отже, спочатку розглянемо вияв цієї категорії у іменників. **Категорія роду іменників – несловозмінна (класифікуюча) категорія, представлена як протиставлення трьох класів слів – чоловічого, жіночого і середнього роду**. Класифікуюча категорія роду притаманна всім іменникам, крім pluralia tantum (наприклад, іменники ***граблі, ворота, канікули*** позбавлені значення роду). Граматичний рід є однією з основних ознак, за якою іменники розподіляються за типами відміни. Категорія роду в укр. та рос. іменниках характеризується тріадою (чол., жін. і сер.) у шкільній граматиці, наукова граматика додає ще і спільний рід у іменників, що в різних текстах можуть функціонувати як іменники чол. або жін. роду (укр. ***сирота, небога //*** рос. ***неряха, плакса***). Однак це периферійне явище, яке не впливає на кількість грамем, що об’єднані категорією роду. До того ж іменники спільного роду отримують граматичне значення чол. або жін. роду, тобто лишаються в колі тих самих грамем, які і презентують цю морфологічну категорію.

Реальний зміст категорії роду виявляється у різних лексико-семантичних розрядах іменників. У більшості назв людей і тварин, які належать до назв живих істот, категорія роду **семантична**, пов’язана із реальним протиставленням біологічної статі. В рос. м. винятками є**: *животное, пресмыкающееся, беспозвоночное, дитя, лицо, божество, ничтожество.*** В укр. м. коло таких іменників середнього роду значно ширше. До нього належать і назви дитинчат тварин, птахів: ***кошеня, вовченя, голубеня, собаченя, лоша, теля, пташеня***. Зменшувальний суф. –**ен(я)** та граматичний рід підкреслюють їх семантику: недорослість, недосягнення ані чоловічої, ані

жіночої статі. В рос. м. назви дитинчат тварин – чоловічого роду: ***теленок, осленок, щенок***. Форми ***теля, осля*** - залишок давньоруської мови. Назви недорослих істот були віднесені до сер. роду ще у індоєвропейську епоху, що знайшло відображення не лише в українській, а й давньогрецькій І в сучасній німецькій мові: ***das Kind*** – *дитина,* **das Mädchen** - *дівчина.* В рос. м. із таких іменників лишилось тільки ***дитя, дитятко***. В інших слов'янських мовах спостерігаємо семантичне наповнення сер. роду ближче до українського. Так, в болгарській мові багато назв живих істот сер. роду – ***мамче*** (хлопчик), ***момиче*** (дівчина), ***дете***, а також зменшені та експресивні назви: ***зайче, коте, котенце, войниче, девойче, мъжле*** (розм. *«муженёк»*).

У трьохчленній категорії роду спостерігається диференційне відношення кожної граміеми до понятійної категорії статі. Якщо чол. і жін. рід хоча б у частини лексем вказують на біологічну стать, то сер. рід передає «асексуальність» референта. У іменниках – назвах **неістот** взаємодія морфологічної категорії роду з лексичною семантикою мінімальна.

Рід іменників виражається морфологічно – системою флексій у однині: іменники **2 відміни** (рос. грам**. 1-ої) –** *стіл, коваль // стол, учитель* належать до чол. роду*;* іменники **3 відміни** *заповідь, молодь // кость, лошадь* – до жін. роду; іменники **4-ої** відміни типу *ім'я , теля* – до сер. роду іменники **1 відміни** (рос. грам**. 2-ої**) або до жін. *сестра, гребля // жена, земля*, або до чол. – *воєвода, дідуля // юноша, доми́на*. Іменники **2 відміни** типу *вікно, поле* – до сер.р., а деякі до чол. – *батько, снопище //, подмастерье, домишко.* Таким чином, система флексій не є вповні визначальним показником приналежності іменника до того чи іншого роду. Найбільш показовим є синтаксичний принцип, який виявляється в узгодженні з прикметниками та дієприкметниками: *великий завод, велика фабрика, велике озеро // цветущий луг, цветущая поляна, цветущее поле*. Синтаксичний показник виявляється також у координації слів, що функціонують у ролі присудка при субстантиві-підметі (прикметник або дієприкметник має повну або коротку форму (в рос. м.), дієслово стоїть у формі минулого часу або умовного способу): *Роман цікавий. Книжка цікава. Оповідання цікаве. // Двор чистый, чист. Улица чистая, чиста. Полотно чистое, чисто. // Скрипів клен. Скрипіла верба. Скрипіло перо. // Шумел дождь. Шумела гроза. Шумело море.* У іменників, що не відмінюються, саме синтаксичний вияв категорії роду є єдино можливим: *Суворе журі, довгоногий кенгуру, красива міс. // Сытый буржуа, широкая авеню, хрустальное бра.*

У окремих іменників родова приналежність пов'язана із лексичним значенням. Наприклад, рос. ***зал*** «большое помещение в различных

учреждениях, где устраиваются собрания, спектакли и т.п.», ***зала*** «парадная комната в частном доме», ***жар*** «сильная степень тепла, присущая чему-то нагретому», ***жара*** « высокая температура воздуха, нагретого солнцем, печью», ***адрес*** «письмове вітання», ***адреса*** «позначення місця помешкання або перебування». Родове варіювання, або, інакше, родова синонімія стосується головним чином запозичених слів : *візит і візита, бакенбард і бакенбарда.* Іменник ***наргіле*** «кальян» - сер. і чол., ***па-де-де –*** сер. і чол.***,*** ***па-де-труа –*** сер. і чол**.** У рос. мові значно більше такого варіювання, ніж в українській. Так, невідмінювані назви **мов** народів світу в укр. та рос. мові належать до чол. роду: *банту, йоруба, кечуа, маори, масаи, хауса*. А назви народів, що говорять цими мовами, функціонують в рос. м. і як іменники чол, і як ім. жін. роду. Іменник *кофе* нормативно може вживатися як в чол., так і в сер. роді.

В укр. м. родове варіювання стосується іменників на **–ищ-е** із значенням збільшеності. Одна частина таких іменників, утворених від слів чоловічого роду, належить до сер. роду відповідно до закінчення **–е:** ***бурячище*** *(буряк)****,*** ***гарбузище*** *(гарбуз)****,*** ***дубище*** *(дуб)****,*** ***вузлище*** *(вузол)****;*** частина вживається з чоловічим і з середнім родом: ***басище – густий*** *і* ***густе басище, вусище – чорний*** *і* ***чорне вусище, кулачище – великий*** *і* ***велике кулачище;*** а третя ще зберігає чол. рід – рід твірного слова: ***віз – возище, вітер – вітрище, голос – голосище, дім – домище.*** Такий процес відбувається і в іменниках на **–ищ-е,** утворених від слів жін. роду: ***губище, головище –*** сер. рід, але ***бабище, гадючище*** – і жіночий, і середній (Горпинич, С. 58 – 59).

Назви живих істот. З семантичного погляду категорія роду найбільш регулярно виражає різницю чол. і жін. статі у субстантивів – назв особи. Особові іменники жін. роду послідовно позначають особи жіночої статі: *мати, сестра, вчителька // доярка, мачеха, девушка*. В обох мовах існують і суфікси істот жіночої статі: - **к**, -**иц**(а,я): укр. *швачка, прихильниця* // рос. *пионерка, кружевница*, -**ш**(а) (*генеральша*),-**ух**(а) (*крикуха, товстуха*), -**их**(а) (рос. *повариха,* укр. *ковалиха*), -**ин**(я) (*ґаздиня*), -**ун**(я) (*красуня*) та ін. Субстантиви, які називають людину за професією, посадою, сімейним станом, політичними та філософськими поглядами, виступають як іменники **чол.** роду**.** При потребі виразити фемінність використовується синтаксичний спосіб узгодження та координації: *Адвокат захищав – захищала; ветеран захворів – захворіла.* З цим способом конкурують словотвірні кореляції: рос. *повар – повариха, поэт – поэтесса //* укр. *абонент – абонентка, білетер – білетерка.*

Як відомо, іменники чол. роду мають властивість позначати осіб обох статей, тому вони мають більшу інтелектуальну вагу і семантичний об'єм

(Виноградов, С. 67). Наприклад, у іменників *студент, учень // читатель , ученик* референтом може виступати як особа чол., так і жін. статі (*Як має поводитись учень?* - можна сказати і учню, і учениці). У сучасних укр. та рос. мовах неологізми із значенням особи функціонують як іменники чол. роду: *бізнесмен, менеджер, брокер.* Але широка участь жінок у суспільному житті викликала потребу в тому, аби відобразити саме фемінну семантику. Для цього можна використати відповідні словотвірні елементи: с*пеціалістка, космонавтка* або сполучення слів: *дівчина-касир, жінка-бізнесмен (бізнес-леді).* Сема фемінності виражається також дієсловом минулого часу, а узгодження з прикметниками, дієприкметниками відбувається за чол. родом: *Однажды, доверяя не совсем, / Мне **врач** его **заботливый велела**: / Смотрите избегайте трудных тем, / Чтоб сердце у Назыма не болело. / **Наивный врач*** (Е. Евтушенко, Назым Хикмет). У розмовному мовленні, в усній формі рос. мови використовується суф. – **ш**(а) в утвореннях від запозичених слів: *генеральша, докторша, бухгалтерша.* Вони мають стилістично маркований характер як знижені форми. В укр. мові носіями фемінної семантики ширше виступають похідні із суфіксами жіночності від іменників чол. роду. Це стилістично нейтральні: ***авторка, агітаторка, завідувачка*** та розмовні, стилістично знижені: *директорка, інженерка, бухгалтерка.* В укр. мові менш розвинуте аналітичне (або синтаксичне) вираження семантики фемінності, ніж в російській.

Як вже було сказано, іменників середнього роду, що називають живих істот, в рос. м. мало, а тих, що мають сему «особа», взагалі одиниці: ***дитя, чадо, лицо, ничтожество, совершенство, светило***. Наприклад: *Но вскоре высокое **лицо,** у которого мы были, отказалось помогать. Для нас он был **светило.*** (Д. Гранин). У предикативному метафоричному вживанні лексеми сер. роду можуть позначати осіб чол. і жін статі: ***Она** – такое **чудо**! **Брат** – просто **чудо**.* Назви неістот у переносному значенні також можуть передавати позитивну або негативну оцінку особи: *Обрати внимание, какое **мурло** сидит у окна. Даша, **золото** моё!* В укр. м. іменники сер.роду є назвами недорослих істот обох статей: д*івча, дівчисько, хлоп'я, хлопченя, хлопчисько.*

Іменники спільного роду. Як відомо, іменники спільного роду (genus commune) в рос. і укр. мовах – це здебільшого похідні слова з формальною граматичною ознакою жін. роду (флексії **-а, -я**), які можуть позначати осіб чол. і жін. статі. Такі іменники належать головним чином до оцінної лексики, це клас найменувань, які дають експресивну характеристику позначуваній особі: ***ханжа, пустомеля***. Нейтральних за експресивністю серед них небагато: рос.

сирота, левша, староста. У іменників спільного роду виявляються подвійні можливості для сполучення: їм властива залежність синтаксичної сполучуваності від реальної приналежності особи за статтю: *Треба не стати рабом землі, **отим жаднюгою**, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя своїх дітей* (М. Стельмах*). Громадянко! **Яка ви жаднюга**. Ви ні з ким не поділилися оцим яблуком* (О. Донченко). // Он *изображал гостеприимного **русского гуляку** в приятельском кругу* (Ю. Бондарев). *Дуй за отцом, **гуляка сопливая**!* (В. Астафьев).

Інколи у сполученні з іменниками спільного роду спостерігається формальне узгодження, тобто прикметники і дієслова, сполучувані з ними, стоять у формі жін. роду, навіть коли вони виступають носіями маскулінної семи: *Я столько друзей проводил, прощался в печали глубокой, и столько над бездной могил **стоял сиротой одинокой*** (М. Лисянский). *Как же ты правильно **ответил, умница моя!*** (А. Хруцкий).

В укр. м. іменників спільного роду значно більше, ніж в рос. м. за рахунок іменників із зменшувально-пестливими суфіксами: *бідняжечка, бідняжка, бідолашечка, бідолашка.* За словотвірною структурою вони є віддієслівними дериватами:

а) з нульовим суф.: *базіка, вереда, непосида, заброда;*

б) з суф. -**к**(а): *верещака, вискочка, гуляка, каліка, вихваляка;*

в) з суф. -**ал**(о): *базікало;*

г) суф. –**яг**(а)**:** *блудяга.*

До них належать і слова, утворені за допомогою експресивних суфіксів від іменників (***бандюга, бідага)*** та прикметників (***бідняга)***. Має місце і утворення складних слів (***варивода, верховода)***. Рід у них також виявляється синтаксично.

Клас іменників спільного роду поповнюється невідмінюваними особовими іменниками типу ***візаві, протеже***, які за своєю граматичною поведінкою тотожні до відмінюваних іменників спільного роду. *Ось мій нинішній **візаві*** (І. Франко). *Я не маю ніякої змоги і права втручатися в долю **вашого / вашої протеже*** // *Он соответствующим образом обрабатывает **предполагаемого арабского «визави»*** (Известия). Такі іменники демонструють зв'язок морфологічної категорії роду іменників із семантикою слова, зокрема із семантичною категорією особи / не-особи, зв'язок, який виявляється на синтаксичному рівні.

Розподіл за родом складених іменників

Синтактико-морфологічне вираження категорії роду є своєрідним у складених іменників, компоненти яких належать до різних родів: *бібліотека-музей // автомат-закусочная*. В укр. та рос. мовах головну роль при віднесенні таких складених назв відіграє родова приналежність **першого** компонента: *Спрямоване в майбутнє, древнє, вічно* ***молоде місто****-герой над Дніпром.* (Веч. Київ). *Космічний корабель перебуває в складі* ***багатоступінчастої ракети-носія.***(Рад. Україна).

Якщо 1-й компонент (означення, прикладка) втрачає відмінювання, то родове оформлення усього композита відбувається за родовою приналежністю 2-го компонента (означуваного слова): ***Загадочная*** *король-****рыба*** (Известия). *В этой сказке говорится* ***о прекрасной*** *царь-****девице*** (П. Ершов) // ***Ця дивна*** *плакун-****трава.***

Подібні складені утворення формують назви, які отримують статус окремого слова для назв нових явищ та предметів: ***вагон-цистерна, судно-холодильник, гараж-стоянка****.*

У синтаксичних конструкціях із відокремленим означенням і підрядним означальним, як правило, означення і сполучникові слова узгоджуються за **першим** компонентом як в укр., так і в рос. мові: *Львів –* ***місто****-новатор, місто- творець,* ***яке*** *відоме нині в країні як ініціатор багатьох добрих справ і починань* (Робітнича газета). // *Превращение США из* ***страны****-кредитора в страну-должника, внешний долг* ***которой*** *может превысить один триллион долларов* (Известия).

Розподіл за родами абревіатур

Граматичний рід **буквених** абревіатур у зіставлюваних мовах визначається за родом головного слова відповідної повної складеної назви: ***УНР*** – жін. (Українська Народна республіка)*,* ***ЦНБ*** – жін. (Центральна наукова бібліотека) // ***ФРГ*** – жен. (Федеративная республика Германия)*,* ***КПП*** - муж. (контрольно-пропускной пункт*),* ***НПО*** – сред. (научно-производственное объединение). Та ж сама тенденція характерна для **звукових** абревіатур**:** ***МОК –*** чол. (Міжнародний олімпійський комітет)***, ОНУ –*** чол. (Одеський національний університет) // ***ЦУМ*** - муж. (Центральный универсальный магазин*),* ***АЭС*** - жен. (атомная электростанция).

Деякі звукові абревіатури, що закінчуються на приголосний, відмінюються і виступають як субстантиви чол. роду. В рос. м.: ***вуз, МИД, ОВИР**,* в укр. м.*:* ***КРАЗ*** (Кременчуцький автомобільний завод*): Працювати* ***на КРАЗі,*** *Будинок культури* ***КРАЗу;*** ***СУМ*** (Словник української мови)*: Відредагувати 1-й том* ***СУМу.***

Лекція 3

Рід у прикметників, займенників, числівників і дієслів

Категорія роду прикметників
Категорія роду займенників
Категорія роду числівників і дієслів

Література

Горпинич В.О. Морфологія укр. мови, С. 92 – 93, 138.
Краткая рус. грамматика, С. 219.
Милославский И. Г. Морфологические категории соврем. рус. языка, С. 114, 132, 232.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 211 – 217.

Категорія роду прикметників – це словозмінна категорія, яка слугує для синтаксичного вираження значення родової приналежності означуваного іменника у словосполученні. Як відомо, категорія роду в укр. та рос. мовах формується трьома грамемами: чол., жін. і сер.роду: ***солоний*** *борщ,* ***солона*** *риба,* ***солоне*** *озеро //* ***деревянный*** *дом,* ***деревянная*** *скамейка,* ***деревянное*** *кресло.* Граматичний рід прикметника виражається в синтаксичній функції означення (***Червоний*** *помідор дуже смачний*), а також присудка: *Помідор* ***червоний***. *Груша* ***червона.*** *Яблуко* ***червоне.*** У невідмінюваних субстантивів родові закінчення прикметника виявляються єдиним засобом вираження їх родової приналежності: ***сивий кюре, сива леді, молодіжне кафе // старая фрау, старый буржуа, старое авто***. У граматичному відношенні такі прикметники є полісемантичними, оскільки виражають значення роду, числа та відмінка.

У рос. м., крім повних відмінюваних форм прикметника, є також короткі форми, які змінюються за родами: *Роман* ***интересен,*** *книга* ***интересна****, стихотворение* ***интересно.*** Прикметники чол. роду мають **нульове** закінчення, жін. роду – **-а, -я,** сер. – **-о, -е.** *Царь был* ***строг,*** *но* ***справедлив*** (А. Пушкин). *То ли песенка не та, только лесенка* ***крута*** (Е. Лямпорт). *Луг в ромашках серебряных сказочно* ***бел,*** *и высокое облако* ***бело*** (А. Сурков).

Категорія роду не властива незмінюваним прикметникам, головним чином іншомовного походження. Вони мають єдину форму: *спів* ***соло,*** *пісня* ***соло,***

сукня ***хакі****, костюм* ***хакі.*** Таким чином, основні характеристики виявлення категорії роду в прикметниках в укр. та рос. мовах **співпадають.**

Категорія роду займенників

В українських та російських іменникових займенниках ***я, ти, ми, ви, хто, що, себе, хтось, щось*** і подібних (і відповідних російських) категорія роду **відсутня**. Але особові займенники ***я*** і ***ти*** можуть мати при собі означення із родовими флексіями, що виражають стать особи, на яку вказують займенники**:** ***Я*** *й тут* ***чужий, одинокий****, І на Україні* (Т. Шевченко.) *Нема його, та й не буде,* ***одна я*** *зосталась. Чого тепер* ***тобі, старому****, У цій неволі стало жить* (Т. Шевченко). *// Но я жила, жила* ***одним тобою,*** *я всю войну тебя ждала.*(В. Лебедев-Кумач). Особовий займенник 3 особи ***він // он*** має категорію роду, яка виражається за допомогою флексій: чол.р. – **нульової**, жін. – **-а**, сер. – **-о**. Його родові показники залежать від статі особи, замість якої вживається цей займенник, або від роду іменника, який він заміняє. *Не так* ***серце*** *любить, щоб з ким поділиться, не так* ***воно*** *хоче, як Бог нам дає* (Т. Шевченко). *Кохалася* ***мати*** *сином, як квіточка в гаї, Осталася удовою, Пішла* ***вона*** *до сусідів поради просити.* (Т. Шевченко) // ***Отец*** *улыбается. Тут даже* ***он*** *безоружен* (А. Толстой). *Но было* ***мгновение, оно*** *Людмилу подменило: была одна, стала другой* (С. Залыгин).

Зворотні займенники ***себе // себя*** не мають категорії роду. До них можна віднести прикметниковий займенник ***сам***, що синтаксично виражає стать особи або рід іменника, пов'язаного з ним семантичним зв′язком: *І чого-чого не передумає удова отак* ***сама собі*** *в довгі осінні ночі* (А. Головко). // ***Это само собой*** *разумеется. Отец говорит негромко, словно* ***самому себе*** *еще раз объясняя* (А. Толстой).

Питальні займенники ***хто, що // кто, что*** не мають морфологічного виявлення категорії роду, але синтаксично вони розподіляються за родовою характеристикою. *Хто // кто*, що передають питання про істоти, поводяться як іменники чол.р., *що // что,* віднесені до неістот, – як іменники сер.р.: *Мій брате єдиний!* ***Хто*** *їй лихо* ***заподіяв?. Що*** *на ниві* ***уродилось?*** (Т. Шевченко). *// Ну я ему сказала: тебя рази* ***кто гнал? Что же осталось*** *солдату?* (А. Толстой). Навіть коли йдеться про жінку, ***хто // кто*** сполучається із формою дієслова в чол. роді: ***Кто*** *ребенка* ***родил****?* ***Кто вышел замуж****? //* ***Хто*** *дитину* ***народив****?* До цих займенників можуть відноситися означення, що вказують на стать особи*: Хто* ***такий?*** *Хто* ***така?***

Займенники ***хто // кто, що // что*** можуть вживатися у функції сполучних слів в складнопідрядних реченнях. Будучи підметами, вони координуються з присудками таким чином: якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником або дієсловом минулого часу, нормою є вживання цих слів при займенниках ***хто // кто*** у чол.роді, при займенниках ***що // что*** - у сер.р.: В*сех,* ***кто молод*** *душою, мы зовем за собою* (М. Исаковский). ***Что написано*** *пером, не вырубишь топором* (Пословица). *//* ***Хто*** *тут* ***ввійшов****, зціпи і зуби й руки* (І. Франко). ***Що осталось****, пеклом запалало* (Т. Шевченко).

Категорія роду числівників

В сучасній укр. та рос. мовах кількісні числівники не мають морфологічної категорії роду. Вони можуть сполучатися з іменниками усіх 3-х родів: *три студенти, парти, вікна*. Але є винятки. Це числівники ***два, обидва, півтора // два, оба, полтора***. Категорія роду у них презентована 2-ма граматичними формами: перша для числівників чол. і сер. роду (*два, обидва, півтора // два, оба, полтора*), друга – для числівників жін. роду *(дві, обидві, півтори // две, обе, полторы*): *два будинки, обидва хлопці, півтора літри – дві дівчини****,*** *обидві учениці, півтори тарілки // два друга, оба продавца, полтора ряда – две подруги, обе девочки, полторы буханки.* В рос. м. збірний числівник **оба** послідовно диференційований за родом в усіх відмінках: *оба студента, обоих студентов, обоим студентам; обе студентки, обеих студенток, обеим студенткам.* В укр. мові відповідні числівники ***обидва, обидві*** мають спільну парадигму відмінювання: *обох друзів, обох подруг, обом друзям, обом подругам, обома друзями, обома подругами.* Числівники ***два*** *і* ***півтора // два, полтора*** розрізнюються за родом лише в називному та знахідному відмінках. Числівник ***один*** в обох мовах має словозмінну категорію роду: *один чоловік, одна жінка, одне немовля // один студент, одна студентка, одно дитя.*

Збірним числівникам в рос. мові не характерні показники роду. Вони сполучаються лише з іменниками чоловічого та спільного роду: *трое школьников, трое сирот,* но *три школьницы.* Українські збірні числівники можуть сполучатися з іменниками всіх 3-х родів: *двоє хлопчиків, двоє дівчат, двоє курчат.* В укр. м. , на відміну від рос., спостерігаємо паралельні форми: *дві жінки* - *двоє жінок, дві дочки* - *двоє доч*

Категорія роду дієслів

Категорія роду притаманна дієслівним формам минулого часу та умовного стану. Граматичне значення роду виражається флексіями : чол. – **нульовою**, жін. р. – **-а**, сер. р. – **-о.**: *козак побіг, дівча побігло, жінка побігла.* Форма сер.роду використовується також для вираження безособовості: у безособових дієслів форма минулого часу існує тільки в формі сер.роду: *Водою чортзна-як* ***крутило****, що трохи всіх не* ***потопило*** (І. Котляревський) // ***Светало****. Меня* ***знобило****. В лесу* ***веяло*** *свежестью.* Категорія роду наявна і у дієприкметників, але її граматичне виявлення не відрізняється від прикметникового: *наповнений віз, наповнена баржа, наповнене відро.*

Таким чином, категорія роду виступає однією з конструктивних категорій в граматичній системі української та російської мов. Зіставний аналіз виявив як спільні процеси у розвитку засобів її вираження, так і своєрідність, яка становить національну специфіку кожної з мов. Специфікою української мови виступоє більш широке утворення жіночих корелятів від чоловічих (*бухгалтерка)*, тобто менше аналітизму, більш широкі синтагматичні можливості збірних числівників та деякі інші.

Лекція 4

Порівняльна характеристика категорії числа іменників в українській та російській мовах

Загальна характеристика категорії числа
Опозиція форм однини/множини у речовинних та абстрактних іменників

Література

Виноградов В. В. Русский язык, С. 128 – 143.
Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 63 – 67.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 219 – 227.
Цыганенко Г. П. Морфология соврем. рус. языка, С. 130 – 144.

Мисленнєва (логіко-понятійна) категорія кількості реалізується у мові в граматичній категорії числа, а також за допомогою лексичних засобів (числівників та кількісних слів). Нас буде цікавити саме граматична категорія числа і перш за все категорія числа іменників. **Морфологічна категорія числа іменників є об’єктивною категорією, що виражає кількісну характеристику предметів.** Це словозмінна категорія, яка формується бінарною опозицією форм однини і множини: ***учень – учні, стіл – столи***. Ця категорія виступає обов’язковою для абсолютної більшості іменників в укр. та рос. мовах. Однак реальна одиничність / неодиничність може не виражатися самою словоформою. У обох порівнюваних мовах існують, наприклад, іменники типу *сани, ворота,* які можуть і не означати множинність предметів. Невідмінювані іменники типу *таксі, кенгуру* у своїй одній словоформі не виражають кількісного значення. Тобто, форма однини не завжди позначає один предмет, а форма множини – множинність предметів. Академік В. В. Виноградов відмічав складне переплетіння граматичної і лексичної семантики в категорії числа іменників. «…категория числа в структуре существительных представляет собой сложный предметно-смысловой узел, в котором сплетаются разнообразные грамматические, лексические и семантические особенности существительных» (Виноградов, С. 128).

Кількісна семантика по-різному виражається в різних лексико-граматичних розрядах іменників. **У конкретних** іменників (тих, що підлягають обчисленню)

форма однини виражає значення одиничності, форма множини – множинності (більше одного – то вже множина); ці значення виражаються у відмінкових парадигмах (Н. ***учень – учні***, Р. ***учня – учнів*** …). Категорія числа виражається і синтаксично, формами узгоджених слів: ***письмовий стіл – письмові столи*** // ***интересный рассказ – интересные рассказы***. У незмінюваних субстантивів синтаксичний спосіб є єдиним засобом вираження категорії числа: ***маршрутне таксі – маршрутні таксі*** // ***воздушное шоу – воздушные шоу***. Форма однини назв конкретних предметів може передавати не тільки значення одиничності, а й виражати типові риси певних предметів, осіб, нести узагальнену інформацію: *Хіба справжній* ***болільник*** *колись економив час?* (М. Білкун). ***Ластівка*** *прилетіла – скоро загримить* (Веч. Київ). *// Если бы вы знали, как достаются* ***охотнику*** *пышные, роскошные меха* (В. Астафьев).

Речовинним іменникам властива узагальнена семантика – це анумеральна семантика (їх не можна порахувати). Вони створюють типи singularia / pluralia tantum: ***бетон, вода, асфальт, нафта; дріжджі, макарони, вершки***. Деякі речовинні іменники singularia tantum мають форми множини (*олії, чавуни, вина)*, але ці форми показують різноманітність сортів, видів речовини, тобто в їх семантичній структурі відбувається прирощення семантики. *Прищеплення цих препаратів до* ***клеїв*** *перетворило останні у свого роду ліки* (Веч. Київ). *// Настало время изучить месторождение* ***агатов*** (А. Ферсман). Форми множини від речовинних іменників утворюються також для позначення великих мас, масивів речовини: ***води, піски, сніги*** тощо. Тут присутня інша сема, яка передає не речовинний, а скоріше просторовий характер денотата: *На много верст лежат сугробы – большие русские* ***снега*** (М. Матусовский). *// Синіли невеличкі ліски, чорніли хутори, за ними* ***піски,*** *мов* ***сніги****, біліли і виблискували* (П. Мирний).

Множина іменників, що позначають злаки, традиційно кваліфікуються як назви посівних площ цих сільськогосподарських культур, тобто як засіб передачі локальної семантики: *картоплі, жита, пшениці // гречихи, овсы, льны. А голос сопілочки в'ється та в 'ється над* ***пшеницями*** (Г. Булах). *// Один за другим двигались комбайны по желтым* ***ячменям*** *и белоснежным* ***овсам*** (А. Ананьев). В укр. мові можливе вживання множини на позначення ситуації «уборка або обробка даної сільськогосподарської культури»: *Усе у спірку йде суворо На давню тему: Фронт і тил. В бараці, в клубі чи в окрузі, В тайзі, в степу, на цілині, «****На картоплях»,*** *«на кукурудзі» - Як кажуть в нашій стороні* (А. Малишко). В рос. мові ця ситуація позначається одниною: ***на картошке***.

Множина і однина речовинних іменників може позначати вироби із цієї речовини: *Старі буфети **з кришталями та сріблом**. // Янтарь на трубках Цареграда, **фарфор и бронза** на столе* (А. Пушкин).

Абстрактні іменники, що є назвами якостей, властивостей предметів, не мають форм множини. Це іменники singularia tantum. Однак таке загальноприйняте твердження стосується лише однозначних абстрактних іменників. Абстрактні іменники, включаючись в загальний процес семантичного розвитку лексики, можуть стати носіями більшої кількості семем (лексичних значень), тобто полісемантами. При цьому вони отримують повну парадигму (замість дефектної) й можуть сполучатися з кількісними числівниками: *швидкість – швидкості, незручність – незручності // скорость – скорости, тонкость – тонкости. Бив грім, натискала буря – і падав дух чоловіка у навалі **вічностей, безграничностей і всесильностей** сил* (Г. Хоткевич). *// И каждая минута – вечность. Две тысячи **вечностей*** (В. Токарева). *Мы все носильщики, отец, Своих и **старостей, и детств, Любвей** полузабытых, Надежд полуубитых.* (Е. Евтушенко).

Форми множини у абстрактних іменників можуть мати значення більшої тривалості І інтенсивності виявлення ознаки або стану: ***мороз – морози**, **му́ка – му́ки, любов – любові // жара – жары, холод – холода, боль – боли.*** В укр. мові спостерігається **омонімія** форм однини і множини абстрактних іменників серед. роду з флексією **-я**: *вичікування – тривалі вичікування; відображення – дитячі відображення світу.*

Між деякими іменниками укр. і рос. мов відсутні відповідності в утворенні форм однини та множини:

1. Іменники рос. м. мають форми однини і множини – українські мають тільки множину: рос. *грудь* ж. – укр. ***груди**, -ей*, мн.; рос. *дверь* ж. – укр. ***двері**, -ей,* мн.; рос. *десна* ж. – укр. ***ясна**, ясен*, мн.; рос. *чахотка*- укр. ***сухоти*** мн. Інколи українським іменникам pluralia tantum відповідає лише одне із значень російського полісеманта, який має опозицію «однина – множина». Наприклад, рос. *ожерелье* має відповідник *намисто* (обидва мають двочислову парадигму), але словосполучення *коралловое ожерелье* – переважно *коралі* – pluralia tantum. Російському *корыто* відповідає укр. *корито,* але в значенні «ємність для прання» має еквівалент *ночви і вагани* (діал.).

2. Деякі російські іменники pluralia tantum мають українські еквіваленти з двочисловою парадигмою: рос. ***весы –*** укр**. *вага, ваги***, рос. ***сутки*** – укр. ***доба, доби***, рос. ***часы –*** укр. ***годинник, годинники***.

Форма однини може виражати не реальну одиничність, а множинність однакових предметів, наявних у кожного: *Підперезувались чабани шкуряним* ***поясом*** *і прив'язували до його* ***гаман,*** *вицвяхований ґудзиками і мідними бляшками,* ***з кресалом і губкою*** (О. Стороженко). // *Люди махали* ***флажком****,* *дудели в* ***дудку,*** *помогали перебрасывать стрелочный балансир* (В. Астафьев).

Семантика нерозчленованої множинності домінує у **збірних іменниках**, характерних для граматичних систем укр. та рос. мов. Поряд з тотожньою представленістю даної семантики у «картині світу» носіїв зазначених мов (***міщанство – мещанство, дрантя – рвань***), існує і неспівпадіння еквівалентів в плані вираження множинності: ***овощи – городина, ветви – гілля, женщины – жіноцтво, бабьё – баби.*** В українській мові більш розвинута категорія збірності іменників: ***коріння, каміння, проміння, волосся***.

Отже, форми числа в укр. та рос. мовах мають однакове значення. Іменникові форми **однини** виявляють такі семантичні типи: значення одиничності (основне): *Край* ***села*** *стоїть* ***кузня*** *немала // Вот опять* ***окно,*** *где опять не спят.* (М. Цветаева); узагальнене значення спільності: ***Книга*** *– найкращий* ***учитель*** *// Любите* ***книгу*** *– источник знаний* (М. Горький); значення збірності (речовинні, абстрактні, збірні іменники): ***алюміній, відродження, селянство // молоко, детвора, детство.***

Лекція 5

Категорія числа прикметників, займенників, числівників і дієслів

Категорія числа прикметників
Категорія числа дієслів
Категорія числа займенників
Категорія числа числівників

Література

Виноградов В. В. Русский язык, С. 128 – 143.
Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 63 – 67.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 228 – 237.

Категорія числа прикметників – словозмінна категорія, регулярна і обов’язкова для всіх ад’єктивів, що мають відмінкову парадигму. Виняток становить невелика група запозичених незмінюваних прикметників*: бордо, хакі, люкс, максі, міді, модерн* та ін. Категорія числа прикметників представлена 2-ма рядами форм: формами однини, диференційованими за граматичним родом, та формами множини, спільними для всіх родів. Ці форми показують, що дані ад’єктиви можуть сполучатися з іменниками відповідного роду в однині або з іменниками множини, а також з іменниками pluralia tantum. Система відмінкових флексій слугує засобом вираження числових характеристик означуваних іменників; між іменником та прикметником синтаксичний зв’язок – узгодження: *червоний мак, червона сукня, червоне небо, червоні квіти // красный цветок, красная гвоздика, красное платье, красные цветы.* Категорія числа притаманна і субстантивованим прикметникам: *вчений, ланкова, преміальні // дежурный, мороженое, суточные.* Короткі прикметники рос. м., що не мають відмінкової парадигми, також виражають значення числа*: Полночь **прекрасна**, и **весел** рассвет* (В. Сорокин). *Мне ничего не надо от России, лишь были б **веселы** ее дела* (А. Прокофьев). Вони виконують предикативну функцію в реченні.

Числові форми прикметника є єдиним засобом вираження морфологічного значення числа, якщо вони сполучаються з невідмінюваними субстантивами: ***Русскому** лобби в США ещё предстоит родиться. – В стране сотни*

разнообразных** лобби и десятки тысяч лоббистов* (Известия). Прикметники, що сполучаються з іменниками pluralia tantum, мають певне протиріччя між граматичною формою і змістом. В залежності від контексту вони можуть виражати однину і множину у тій самій формі: *чужі сани* (одні і декілька). Коли означення, виражене прикметником, пояснює ряд однорідних іменників, то воно ставиться у форму множини, за законом семантичного узгодження: *Вешать на грудь ордена, заработанные* ***чужими кровью и мужеством**, стыдно* (Известия). *//* ***Чисті вишня**, **малина, груша (Веч. Київ). При ввічливому звертанні на ВИ до однієї особи вживається множина ад'єктивів: *Ви **провінційні**, мій люб'язний, ви ніколи не зробите кар'єри* (Ю. Яновський). *// Вы **свободны**, гражданин!*

Категорія числа дієслів. Семантичним підґрунтям словозмінної категорії числа укр. і рос. дієслів виступає граматичне значення кількісності дії, названої дієсловами у співвідношенні з суб'єктами дії. Категорія числа дієслів разом з категорією особи слугує засобом координації між підметом І присудком у реченні.

Числові харатеристики дієслів знаходять формальне вираження у багатозначних флексіях теперішнього та минулого часів, а також у наказовому способі (імперативі): укр. одн. **-у, -ю, -еш, (-єш),-иш, -а, -є, -ить(їть);** множ. **-емо(-ємо), -имо, -ете(-єте), -ите, -уть, -ють, -ать, -ять.** Імператив: **-и, нульова фл.** (*сиди, сядь, сідай*), у множині додається постфікс **--те** (*сядьте, сідайте*), **флексія -іть** (*сидіть*). У формах минулого часу і умовного способу фл. **-и** однозначна, вона позначає множину: *казав, казала, казало – казали // писал, писала, писало – писали.* **Характерною рисою укр. мови є** вживання наказового способу у формі 1-ої особи множини у функції вставного слова, де семантика кількості нівелюється: *Я, **скажімо,** про це не знав. Він, **уявімо**, не міг цього зробити.* У рос. м. аналогічну функцію можуть виконувати дієслова в формі однини І множини: О*н, **представь (представьте)**, ничего не знал об этом.* У формах ввічливості вставні дієслова вживаються лише у множині. Кількісна семантика в дієслівних формах втрачається також у безособових дієсловах: відсутність виконавця дії позбавляє ці форми кількісного значення: *Світає. // Вечереет*.

Множина – це єдина форма, у якій виступають **неозначено-особові дієслова,** значення яких у кількісному відношенні є неконкретним, неозначеним; вказівка на кількість суб'єктів у них несуттєва: *Він не звик чекати, він звик, щоб на нього **чекали.*** При **узагальнено-особовому** вживанні дієслів у однині і множині також втрачається кількісна семантика. Дія, названа

такими дієсловами, може бути віднесена до всіх людей взагалі: *І наче* ***знаєш*** *про кризу економіки, але ця пустота на річці вражає. // Туда, в Пригородный район, если ты не правительственный чиновник или не российский депутат,* ***не проедешь*** (Известия)**.** Деякі дієслівні форми стилістично марковані, тобто мають стилістичну обмеженість у своєму вживанні. Так, у рос. мові неспівпадіння числа (однини) іменника і числа дієслова, яке належить до іменника (множини), вживається для вираження шанобливого, приниженого (рос. раболепного) ставлення до особи, названої субстантивом: ***Князь уехали*** *в имение.* В укр. мові такий відтінок відсутній, такі випадки стилістично нейтральні і показують, що до людини звертаються на ВИ**:** ***Казали*** *мені* ***мама****, щоб я не женився* (Із пісні). ***Андрій Іванович пішли*** *обідати.*

Таким чином**,** в укр. і рос. мовах спостерігається певне співпадіння об'єму граматичного значення числа та засобів його вираження у дієслівних формах. Відмінності виявляються у стилістичній маркованості окремих форм.

Категорія числа займенників

Категорія числа у займенників має складний характер. Граматичне виявлення цієї категорії залежить від розряду займенника. Традиційне протиставлення форм однини і множини у **особових** займенників не є корелятивним, оскільки кожний із них має своє номінативне значення, в якому присутня і сема кількості. Займенники ***я, ти*** передають значення одиничності, займенники ***ми, ви*** – множинності, але ***ми*** – це **не *я+я+я*,** *а* ***ви – не ти+ти+ти.*** Це різні слова, оскільки ***я*** вказує на мовця, а ***ти*** – на співбесідника. **Особово-вказівні** займенники ***він, вона, воно – вони*** мають співвідносні парадигми однини і множини. Категорія числа у цих словах відображає позамовну різницю одиничності і множинності осіб або предметів, на які вказує займенник. *Розумовський сидів у Батурині і бачив, як нищилися залишки того автономного устрою, для якого* ***він*** *так старався* (Голос України). **Зворотний** займенник *себе // себя* є полісемантичним у числовому відношенні, він може мати значення і однини, і множини в залежності від кількісної семантики іменника, до якого він відноситься: ***Хлопець*** *не пам'ятає* ***себе*** *в дитинстві //* ***Он*** *вел* ***себя*** *достойно.* – ***Дядьки собі*** *на умі //* ***Партизаны*** *никак* ***себя*** *не проявляли* (С. Липкин). Цей займенник не виявляє числа, так само, як і займенники *хто, що // кто, что*. Таким чином, вираження категорії числа залежить від розряду займенника і в цілому співпадає в укр. і рос. мовах.

Категорія числа числівників

Категорія числа як така відсутня в системі морфологічних категорій числівників в укр. та рос. мовах. Однак вона непрямо віддзеркалюється у сполучуваності кількісних і збірних числівників з іменниками. У цій сполучуваності і виявляється специфіка кожної з мов. Числівники ***два, три, четыре, оба, полтора*** сполучаються в рос. м. з іменниками однини в родовому відмінку: *два, три, четыре стола, оба мальчика*. У непрямих відмінках у таких сполученнях вживається множина: *двух столов, двум столам.* В укр. мові ці числівники сполучаються з іменниками і прикметниками в множині: *І отих* ***два*** *таких різних* ***таланти –*** *дарунок щедрий* (Вільне життя).

Кількісні числівники від *п'яти // пяти* і далі, а також неозначено-кількісні слова: *декілька // несколько, багато // много, небагато // немного, стільки // столько, скільки // сколько* потребують від залежних слів форми множини як в укр., так і в рос. мовах: *Да и штат был невелик – всех* ***человек*** *тридцать* (Правда). *// Повітря в лісі чистіше в 300* ***разів****, ніж в місті* (Вільне життя). Так само сполучуються і збірні числівники: *троє зайченят // двое хозяев.* Порядкові числівники мають парадигми однини і множини. Таким чином, категорія числа має велику схожість в укр. та рос. мовах.

Лекція 6

Порівняльна характеристика категорії відмінка. Іменник. Однина

Загальна характеристика категорії відмінка іменників
Типи відмін
Відмінювання іменників укр. та рос. мов у однині

Література

Виноградов В. В. Русский язык, С. 143 – 151.
Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 69 – 83.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 265 – 279.
Цыганенко Г. П. Морфология рус. языка, С. 145 – 191.

У флективних мовах, до яких належать східнослов'янські мови, однією з центральних і конструктивних є категорія відмінка. За визначенням В. В. Виноградова, «падеж – форма имени, выражающая его отношение к другим словам в речи» (Виноградов, С. 143). Вона виражає у іменних частинах мови їх синтаксичне відношення до інших слів у реченні-висловлюванні. Це словозмінна морфологічна категорія, що виявляється у протиставлених рядах граматичних форм (Горпинич, С. 69). Відмінок характерний для іменників, прикметників, займенників і числівників, а також для дієслівної форми дієприкметника.

Відмінки в укр. та рос. мовах мають наступні значення: **суб'єктне –** вказівка на діяча або носія певного стану, відношення, ознаки; **об'єктне –** вказівка на предмет, на який спрямована дія або відношення; **обставинне –** вказівка на обставини здійснення певного процесу; **означальне (атрибутивне) –** виражає характеристику суб'єкта (в функції означення та присудка).

У рос. та укр. мовах не співпадає кількісне наповнення категорії відмінка: в рос. мові 6 відмінків (грамем), в укр.мові – 7, де існує також кличний відмінок. Граматична категорія відмінка представлена багаточленною парадигмою. Кожна грамема цієї категорії має складну семантичну структуру, яка складається із декількох значень. Наприклад, називний відмінок виражає **суб'єктне** (підмет)**, означальне** (присудок) і **об'єктне** (додаток) значення. (Називний в об'єктному значенні: ***Дом** строится рабочими* // ***Листя** рознесене*

вітром). Ця полісемія призводить до того, що лінгвісти прагнуть виділити більшу кількість відмінків, оскільки враховують, крім закінчень, відтінки значень і сполучуваність / несполучуваність іменників з прийменниками. Наприклад, російські учені пропонують розділити у рос. мові «предложный» на **місцевий** (*в шкафу*) і **з'ясувальний (изъяснительный)** (*о шкафе*). В. В. Виноградов розрізнював два родових відмінка: власне родовий (атрибутивний) із закінченнями **–а(-я)** (*дом отца, волна моря*) і кількісно-відокремлюваний (количественно-отделительный) із закінченнями **-у,(-ю), -у, -а, -ы** (*стакан чаю, ложка сахару; лишиться друга, надежды, вышел из лесу, вышел из себя*). Загалом одні учені (А. А. Залізняк) виділяє 14 відмінків в рос. мові, інші – 11.

Відмінок охоплює різні значення, що можуть бути виражені однією формою: *надіслати матері* (адресат), *заповісти матері* (об'єкт), або різними формами – *брату, братові* у давальному відмінку укр. м. «В падежных формах существительного отражается понимание связей между предметами, явлениями, действиями и качествами в мире материальной действительности. Тут объединяется множество грамматических категорий, выражающих семантические оттенки пространственных, временных, притяжательных, причинных, целевых и других отвлеченных отношений. Формы и функции падежей соотносительны с системой предлогов, с присущими им значениями» (Виноградов, С. 144). Саме окремі значення, сукупність яких виражає кожний відмінок, є важливішими моментами для виявлення багатьох розбіжностей у порівнюваних мовах. Як зазначалося, кожний відмінок багатозначний, але кожний відмінок має свій набір граматичних сем, який складає його систему. Ця система взаємодіє з лексико-граматичними і лексико-семантичними розрядами іменника. Семантична диференціація граматичних значень знаходить і формальне вираження: у іменників речовинних в родовому відмінку чол. роду є закінчення **-у (-ю)**: рос. *сахару, квасу, чаю, меду //* укр. *азбесту, азоту, алкоголю.* Це є свідоцтвом тонкої диференціації значень та форм їх вираження.

Типи відмін

Фонетико-морфологічні і семантичні ознаки субстантивів визначають їх об'єднання в класи, які мають спільні особливості відмінювання, що називаються **відмінами.** В укр. та рос. мовах виділяється різна кількість відмін: у рос. м. – три, в укр. м. – чотири. При цьому у 1-ій і 2-ій відмінах рос. м. іменники мають твердий і м'який різновид за характером кінцевої приголосної основи, в укр. м. – твердий, м'який і мішаний (на шиплячий). Російські граматики **до 1 відміни** відносять іменники чол. роду з нульовим закінченням (крім *путь): дом, край, меч, конь,* а також іменнники сер. роду та чол. роду на **-о, -е** : *село, поле, платьице, пение; домишко, подмастерье.* **До 2-ї відміни** належать іменники жін., чол. і спільного роду на **-а, (-я)**: *вода, земля, линия,*

мужчина, сирота. **До 3 відміни** належать ім. жін. роду з нульовою флексією: *соль, дочь, радость.* Деякі русисти також відносять сюди іменники сер. роду на **-мя** і іменник *путь.* У шкільній граматиці вони вважаються різновідмінюваними.

Українські граматики виділяють 4 відміни. **До 1-ої** належать іменники чол. та жін. та спільного роду на **-а,(-я)** (*весна, земля, суддя, Ілля, сирота*). **До 2-ої** – іменники чол. і сер. роду на приголосний та **-й**, сер. роду на **-о,-е**, а також іменники із суф. **-ище** (*вітрище, вовчище).* **До 3-ї** відміни – субстантиви жін. роду з нульовою флексією, що закінчуються на твердий або м'який приголосний основи (*кров, сіль, піч, юність*), а також іменник *мати.* **До 4 -ої відміни** – іменники сер. роду, що називають недорослих істот, які отримують при відмінюванні суф. **-ат**, **-ят**, а також іменники із суф. **-ен** у непрямих відмінках: *курча-курчати, ім'я – імені*.

Оскільки нумерація типів відмінювання умовна, ми спочатку розглянемо відмінювання ім. чол.роду з нульовою флексією та ім сер. роду на **-о, -е.** А оскільки категорія відмінка дуже об'ємна, зосередимо увагу на тих розбіжностях, які існують у цих іменників. Перш за все привертає увагу те, що в укр. м. діапазон вживання флексій **-у (-ю) в родовому відмінку** однини значно ширший. У рос.м. він охоплює тільки такі семантичні групи, як речовинні (***сахару, чаю, сыру***), збірні (много ***народу***), абстрактні (много ***шуму***, нагнать ***страху***). В укр. м., крім таких, як в рос. м., ці закінчення вживаються і у назвах рослин і масивів, покритих цими рослинами, назвах закладів і установ, організацій, назвах просторових понять, явищ суспільного життя і т. ін. *Шаланда пройшла поза купою* ***очерету*** *й випливла на Кардашинський лиман* (Ю. Яновський). *Він з гордістю говорив, що є студентом розвідувального* ***факультету п****олітехнічного* ***інституту*** (О. Донченко)**.**

Деякі семантичні групи мають варіантні закінчення **-у** і **-а**, а саме назви танців (*гопака* і *вальсу*), будівель, приміщень: *баштан, -а, -у,* так само *гурт, двір, паркан, стіл, пліт.* Якщо флексія **-а, (-я)** в рос. м. завжди може замінити фл. **-у, (-ю),** то в укр. м. відбулася чітка семантична диференціація щодо категорії істот/неістот. Флексія **-а** властива всім назвам живих істот: *Інтелігентність і духовність, без яких немає справжнього* ***артиста*** (С. Козак). *З* ***козла*** *ні шерсті, ні молока* (Прислів'я). Назви неістот мають варіативність флексій. У полісемантів в 11-томному «Словнику української мови» подаються такі форми родового відмінка, залежні від значення: « З**вук**, род. *-у.* Слухове відчуття. ***Звуку*** *не було чути.* 2. Род. *-у* , фіз. Механічні коливання. 3. Род. *-а,* муз. Тон певної висоти і сили. 4. Род. *-а*, лінгв**.** *Залежно від якості*

*приголосного **звука** в кінці основи іменники 1 відміни поділяються на 3 групи*». Таких прикладів можна навести багато.

Відмінкові закінчення **-у (ю)** і **-а (я)** слугують також для розрізнення власних географічних назв та інших омонімічних апелятивів: ***Антрацита*** (місто в Донбасі) – ***антрациту*** (сорт кам'яного вугілля), ***Кизила*** (м. в Туві) – ***кизилу*** (рослина), ***Кургана*** (місто в Росії) – ***кургану*** (насип над древньою могилою).

Особливістю **давального відмінка** в укр.м. є те, що в ньому, поряд з закінченням **-у (-ю)**, характерним і для рос. м., виступає варіативна флексія **-ові, -еві (-єві)**: *батьку* - *батькові, товаришу* - *товаришеві.* Такі закінчення більше властиві іменникам із значенням особи, але інколи вживаються і для інших типів іменників: *Всьому **світові** дає свій метал. В них там орної землі **і котові** на сльози нема* (І. Муратов). Наявність у давальному відмінку варіативних форм дає змогу усунути омонімію суб'єктних і об'єктних значень у словосполученнях типу ***привітання колективу*** (хто привітав? або кого привітали?). У випадку *привітання **колективові*** давальний об'єкта абсолютно очевидний.

Знахідний відмінок. Іменники чол. і сер. роду - назви неістот у знахідному відмінку мають форму, ідентичну називному відмінку, назви істот – форму родового відмінка: бачу *ліс, стіл, сонце* – бачу *товариша, вчителя, небіжчика*. Так само і рос.м.: вижу *портфель, ящик* – вижу *учителя, ученика, друга.* Так на граматичному рівні знаходить втілення категорія істот / неістот. Специфічною рисою укр. мови є такий лінгвістичний феномен, як варіативність закінчення знахідного відмінка і форми родового відмінка з закінченням **-а (-я)**: *посадити **дуб** і **дуба**, дай **ключ** і **ключа,** вирвати **зуб** і **зуба.*** Таку варіативність мають назви конкретних предметів, частотних у побутовій мові: *Копу назбирала та до сина **лист** писала, у військо посилала.* (Т. Шевченко). *Оце сьогодні забігала до мене прочитати **листа*** (П. Мирний). О. О. Потебня пояснював цей феномен тим, що українці сприймають як живі деякі неживі предмети, такі, як назви дерев (*дуб, бук, граб, явір*), але семантичне коло назв неживих предметів із закінченням **–а** значно ширше (*лучка, човна, коржа, меча, обіда, воза, нос*а). Тотожність знахідного і родового відмінків спостерігається і у фразеологізмах: *втерти носа, дати ляпаса, шукати вітра в полі.* Ця тотожність свідчить про тонку межу між парадигмою назв істот і неістот, живих і неживих предметів.

В **орудному відмінку** в укр. і рос. мовах іменники мають аналогічні закінчення **-ом, -ем (-єм) // -ом, -ем**: *столом, полем, обрієм // столом,*

товарищем, сердцем. В укр. м. є також флексія **-ям**, притаманна іменникам сер. роду з подвійним приголосним*: каяттям, знанням, весіллям,* а також іменникам типу *пір'я, подвір'я* (без подовження). В рос. м. під наголосом після шиплячого і **ц** пишеться закінчення **-ом,** без наголосу – **-ем**: *яйцом, плащом, мечом, но товарищем, пальцем, плачем.* В укр. м. закінчення не залежить від наголосу, після шиплячих і **ц** – завжди **-ем**: *хлопцем, бійцем, ножем, слухачем,* в інших випадках –**ом**: *столом, містом.*

Місцевий відмінок в рос. м. (предложный) є поліфункціональним, в його системі об'єднані значення місцеве і з'ясувальне (об'єктне), що виражається закінченням **-е**, а у іменників на *-ий, -ие* – **-и** (*о планетарии, о знании).* На відміну від рос. м., в укр. м. місцевий відмінок не має об'єктної семантики; її передає знахідний відмінок: *говорити про ліс, про сонце, про товариша.* В російській лінгвістиці були пропозиції розділити «предложный падеж» на два: на **местный и изъяснительный**, тобто об'єктний. Але це недоцільно робити, оскільки іменників, що мають 2 форми для різних значень (із закінченням **-е** в изъяснительном і **-у** в местном) не так багато*: в лес**у** – о лес**е**, в шкаф**у** – о шкаф**е**, на мост**у** – о мост**е**, на* луг***у*** *– о луг**е***. Абсолютна більшість має однакове закінчення **-е***: о столе – на столе, о цветке – на цветке, о языке – на языке, о ящике – на ящике*. Словоформи місцевого відмінка із закінченням **-е** у іменників чол. роду на приголосний багатозначні: вони виражають об'єктну і обставинну семантику. Напр.: *Я говорю **о стуле**. – Я сижу **на стуле**. Ты спрашиваешь **о словаре**. – Ты нашел слово **в словаре**.* Конкретизація відбувається за допомогою відповідних прийменників, а функціонування флексії **-е** не обмежене жодними умовами. Вживання флексії **-у** пов'язане тільки з обставинною семантикою: локативною (***в аэропорту, в лесу, на полу, в гробу)***, темпоральною ***(в третьем часу, в прошлом году)***, способу дії ***(на скаку, на ходу, на бегу, на весу***). При варіюванні відмінкових флексій місцевого відмінка з **-у** і з **-е** один із компонентів варіативної пари виявляється стилістично маркованим як застарілий (***в бою*** и устар***. в бое; на возу*** и устар. ***на возе***), розмовний, просторічний (***в дому***) або професійний чи оказіональний. Приймати флексію **-у** можуть тільки конкретні назви **неістот**. Дослідники нараховують 150 іменників із закінченням **-у** в місцевому відмінку рос. мови.

В укр. м. форми із закінченням **-у** мають іншу семантику. Така форма розширює сферу вживання за рахунок назв істот, тут є варіант **-ові**: ***на господарникові – на господарнику, на жукові – на жуку, на женихові – на жениху***. Взагалі в укр. м у формах на **-у (-ю)** переважає локативна семантика, зокрема в топонімах на задньоязикові приголосні: ***у Луцьку, у Красноярську, у***

Баку, у Данцигу, але ***в Петербурзі***. **Специфікою укр. м. є** варіативність закінчення -**у (-ю)** із закінченням -**І (-Ї)**, при цьому -**у (-ю)** завжди наголошені: *у **гаї – у гаю, на мості – на мосту, в краї – в краю***.

Кличний відмінок (вокатив) в українських іменниках виражається за допомогою закінчень **-е, -у (-ю).** В основі розподілу лежать словотвірні та етимологічні особливості: закінчення **-у** використовується в іменниках з суф. **-к, -ок, -ник**: ***батьку, синку, мандрівнику***, у запозичених словах на Г, К, Х (***Людвигу, Генриху***), **-ю –** в іменниках з м'якою основою (*краю, Сергію*), **-е** – у безсуфіксних іменниках (*друже, Петре, боже;* **винятки – *тату, сину, діду***), іменниках на -**ак** / -**як** (***козаче, юначе, земляче***).

Лекція 7

Категорія відмінка іменника. Множина

Іменники 1-ої (укр. 2-ої) відміни в множині
Іменники 2-ої (укр. 1-ої) відміни
Іменники 3-ої і 4-ої відмін

Література

Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 79 – 84.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 279 – 293.
Краткая рус. грамматика, С. 169 – 185.

Множина

Плюральна субстантивна парадигма у порівнюваних мовах характеризується високим ступенем уніфікації – давальний, орудний і місцевий мають однакові закінчення – **-ам, -ами, -ах**: *столам, столами, на столах* – для іменників всіх родів і типів відмін. Диференційні моменти стосуються називного і родового відмінків. В залежності від утворення форм множини від однини російські і українські іменники можна поділити на **дві групи**: 1. – ті, що утворюють форму множини від тієї ж основи, що в однині; 2. – ті, що утворюють множину від зміненої основи.

Перша група. Значна частина іменників рос. м., поряд з закінченням **-и (-ы),** мають в **називному – знахідному** відмінках специфічне закіінчення **-а (-я)**, під наголосом: ***дома, берега, луга, бока, края***. Це закінчення – специфічна ознака рос. морфології. В укр. м. тут виступає **-и**: ***ліси, береги, боки***. Коло рос. іменників з закінченням **-а** охоплює конкретні іменники різної семантики, словотвірної структури, етимології, назви істот і неістот: ***кучера, сторожа, профессора, перепела; дома, города, колокола, леса.*** В сучасній укр. м. закінчення **-а (я)** є рідкісним і дублює форми з закінченням **-и**: ***рукава і рукави, очерета і очерети, вуса і вуси***. Лише у слів ***хліба і хліби*** спостерігаємо семантичну різницю: ***хліба –*** «зернові у полі», ***хліби –*** «хлібини», «вироби з борошна».

В родовому відмінку множини іменники 1-ої відміни в рос. м. мають закінчення **-ов (-ев)**, **-ей** і **нульове**. В укр. м. аналогічні **–ів (їв)**, **-ей** і **нульове**. Але їх розподіл у різних мовах різний. Флексія **-ей** в рос. м. вживається значно ширше, ніж в українській. Крім спільних форм (***коней, гостей***), в рос. м. флексію **-ей** мають іменники на шиплячий і на м’який приголосний: ***портфелей, голубей, товарищей***. В укр. м. у цих позиціях функціонує закінчення **-ів (-їв)**: ***ключів, токарів, вогнів, лікарів, хазяїв***. Інші закінчення

пов'язані значною мірою із семантикою. **Нульове закінчення** мають іменники – назви національностей: ***грузины – грузин, татары – татар, болгары – болгар.*** До цієї групи долучаються назви осіб за родом війська*:* ***гренадеры – гренадер, уланы – улан, гусары – гусар***. Іменники, що називають людей за місцем проживання на **-е**, також мають в родовому відмінку **нульове** закінчення: ***островитяне – островитян, хуторяне – хуторян, марсиане – марсиан.*** В укр м. **нульове закінчення** мають особові іменники чол. роду, які втрачають у множині суф. -**ин**: ***слов'яни – слов'ян, росіяни – росіян, болгари – болгар, громадяни – громадян***. Іменник ***чоловік*** в укр.м. має дві граматичні форми в залежності від значення: ***чоловік*** як особа, homo sapiens має нулове закінчення: *З нами було 5 чоловік-активістів.* ***Чоловік*** в значенні «муж, супруг» - флексію **-ів**: *Мотря поховала трьох* ***чоловіків***. У рос. м. **нульове закінчення** мають назви взуття (***ботинок, сапог, валенок***) і одягу (***чулок,*** но *носков,* ***манжет, шаровар***). В укр. мові – ***чобіт***.

Особливу увагу треба звернути на родовий відмінок множини іменників з кількісним значенням, які характеризуються варіативністю форм **з нульовою** флексією та **-ов** в рос. м.: ***грамм – граммов, килограмм – килограммов***. Тут диференціація суто стилістична. У розмовній мові нормою є форми з нулем: ***100 грамм, килограмм, центнер, ватт, герц, ампер***. Варіанти з **-ов** обмежені сферою письмового мовлення (наукового, ділового, публіцистики). Те ж саме слід сказати про назви плодів та овочів: ***абрикос-ов, апельсин-ов***. Форми з нульовою флексією переважають у розмовній мові. В українській усній і письмовій мові активно функціонують форми з нульовою флексією, незважаючи на рекомендації словників.

Друга група. До неї належать іменники, які утворюють форми множини від форм однини із зміненням основи. Це стосується різних чергувань, які відбуваються в обох мовах. Російські: ***сосед – соседи, чёрт – черти***; українські й російські: ***око – очи (очі),*** рос. ***ухо – уши*** (укр. ***вухо – вуха***). У рос. м. група іменників з суф. **-онок(-ёнок)** утворює множину з суф.**-ят(а)**: ***козленок – козлята***. Історичне чергування маємо в укр. ***друг – друзі***. У рос. м. деякі іменники утворюють множину з формотвірним суф. **-J*: друзья, братья, колосья***. Серед них зустрічаються подвійні форми, які розрізнюються за значенням: ***корень – корни – коренья*** (збірні), ***крюк – крюки – крючья***. Іменник ***зубы*** позначає «орган в роті», ***зубья*** – «гострі виступи», ***мужья*** «супруги, чоловіки по відношенню до жінок», ***мужи*** – «діячі на якомусь поприщі».

Друга відміна (в українській граматиці – перша). Іменники цього типу в називному відмінку однини мають закінчення **-а (-я)**. У родовому мають флексії укр..–**и,-і, -ї** (**сестри, землі, надії),** рос. **-ы, -и (жены, капли**). В давальному і місцевому російські іменники мають закінчення **-е**, **-и**: ***карте,***

сестре, юноше, линии. В укр. м. у давальному відм. іменники всіх основ мають фл. **-і**: ***весні, долі, землі***, після основи на **-J – - ї: *мрії, надії***. В українських іменниках на Г, К, Х відбувається чергування на З, Ц, С: ***нозі, руці, стрісі***. Аналогічні процеси характерні і для місцевого відмінка.

В орудному російські іменники варіюються закінчення **-ой (-ей, -ёй)** і **-ою (-ею, -ёю)**: ***дорогой – дорогою, волей – волею, землёй – землёю***. Флексія **-ою** характерна для письмового мовлення. В укр. м. така варіативність відсутня. Іменники твердої групи закінчуються на **-ою** (***сестрою***), м'якої – на **-ею** (***волею***), а після **-J** – пишеться **-єю** (***мрією***). В художній літературі зустрічається інколи **-ой, -ей,** але для сучасної української мови вони є застарілими.

Множина. В називному відмінку в обох мовах паралельні закінчення **-ы,-и** (***сёстры, земли***) та **-и, -і** (***корови, кручі***). Родовий характеризується нульовим закінченням: ***сестер, круч, бджіл // школ, дорог***. Форма знахідного відмінка назв істот тотожня родовому, а назв неістот тотожня називному: ***бачу сестер, учениць // бачу руки, ноги, бульби***. В укр. мові у назвах тварин, комах наявні парні форми знахідного, тотожні називному і родовому: *пасти* ***корів*** і ***корови, кози*** і ***кіз****, давити* ***мухи*** і ***мух.***

Третя відміна. До неї належать в обох мовах іменники жін. роду з нульовою флексією на м'який та стверділий приголосний. У рос. м.: ***боль, ладонь***, іменники на **-ость** (***радость***) і на шиплячі: ***ночь, дочь, мышь, рожь***. В укр.м. також і на твердий (стверділий) губний: ***кров, любов*** та іменник ***мати.***

Однина. Парадигма цих іменників досить одноманітна: в родовому, давальному і місцевому маємо закінчення **-і** // **-и**.: ***ночі, крові, радості*** // ***мозоли, тени, юности***. Тільки іменник ***мати*** в знахідному відмінку має ускладнену суфіксом **-ір** основу. У рос. м. таку ускладнену основу мають іменники ***мать – матери, дочь – дочери***. В **орудному** відмінку укр.і рос. мов наявне закінчення **-ю**, але українській мові притаманне подовження приголосних після голосного: ***тінню, піччю***. **Винятки** – якщо основа закінчується на групу приголосних (***радістю***), на губний (***любов'ю***) та р (***кіновар'ю***). Іменник ***любов*** в родовому, давальному і місцевому відмінках у рос. м. має форму без О: ***любовь-любви***, а у антропонімі ***Любовь*** О зберігається. В укр. м. – скрізь О зберігається: ***Любові Миколаївні, моєї любові***. Іменник ***путь***, який «Русская грамматика» (1980 р.) відносить до 3-ої відміни, має в орудному форму ***путём***.

Множина. В укр. та рос. мовах називний відмінок характеризується закінченнями **-і** // **-и**: ***артілі, печі, ночі // повести, дочери, тени, мозоли***. В

родовому у всіх іменників закінчення **–ей // -ей**: ***тіней, ночей, радостей.*** Іменник ***мати*** має флексію **–ів** (***матерів***). У рос. м. в орудному відмінку, поряд з **-ами**, деякі іменники мають варіативне закінчення **-ми:** ***дверями*** – ***дверьми***, розмовне ***дочерями, лошадями***, поряд з ***лошадьми, дочерьми.*** Наприклад, у фразеологічному звороті ***лечь костьми,*** (але ***греметь костями).*** В укр.мові існує 2 форми іменника ***кість: кістьми і костями***.

Четверта відміна виділяється тільки в українській граматиці.

Лекція 8

Система відмінювання прикметників, числівників, займенників

Категорія відмінка прикметників
Категорія відмінка числівників
Категорія відмінка займенників

Література

Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 114 – 118, 130 – 132, 151 – 153.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 293 – 314.
Цыганенко Г. П. Морфология соврем. рус. языка, С.233 – 236, 263 – 264.

Порівнювані мови мають близькі семантичні і граматичні системи прикметників. Категорія відмінка прикметників у обох мовах не є самостійною, а синтаксично залежить від форми іменника. Синтаксичний зв’язок між іменником і прикметником – узгодження. Укр. і рос. прикметники мають дві форми: **повну і коротку**, які по-різному пов’язані з категорією відмінка: повні форми відмінюються, а короткі – ні. Короткими в укр.. м. можуть бути лише якісні прикметники чоловічого роду : *зелен сад, повен води, ладен говорити, потрібен усім****.*** ***Повен*** *щирої радості, / Глянув Захід на Схід* (І. Франко). Українські **повні** прикметники існують у 2-х морфологічних варіантах: **стягнені та нестягнені**. **Нестягнені** форми (поряд із стягненими) можливі в називному і знахідному відмінках однини і множини. Причому в однині тільки жін. і сер. роду: ***смілива – сміливая, -вую; вечірня – вечірняя, -нюю, вечірнє – -нєє.*** У множині всі прикметники 3-х родів мають однакові закінчення : для стягненої форми – **-і,** нестягненої – **-ії:** ***молоді – молодії, чорні – чорнії****.* *Нащо мені чорні брови, Нащо карі очі, Нащо літа* ***молодії****, Веселі, дівочі?* (Т. Шевченко).

Академічна граматика рос. м. виділяє 2 типи відмінювання прикметників: **ад’єктивний** за яким відмінюється більшість прикметників, і **мішаний**, в якому є закінчення прикметників і іменників (ад’єктивного і субстантивного типів). Українська граматика не виділяє таких типів. В ній описується відмінювання повних прикметників твердої та м’якої груп. Розглянемо за російськими типами, тим більше, що всередині ад’єктивного типу розглядається твердий і м’який підтипи.

Ад'єктивна відміна. За цією відміною відмінюються якісні, відносні і порядкові прикметники. Прикметники **твердої групи** мають в однині такі закінчення: рос. **-ый, -ой** (під наголосом), **-ая, -ое, -ые** // укр. **-ий, -а, -е.**

Однина

Чол.рід		Жін. рід	
И. *бел-ый*	*біл-ий*	*бел-ая*	*біл-а*
Р. *бел-ого*	*біл-ого*	*бел-ой*	*біл-ої*
Д. *бел-ому*	*біл-ому*	*бел-ой*	*біл-ій*
В. *бел-ый(-ого*)	*біл-ий(-ого*)	*белую*	*біл-у*
Т. *бел-ым*	*біл-им*	*бел-ой*	*біл-ою*
П. *о бел-ом*	*на біл-ому (на біл-ім*)	*о бел-ой*	*на біл-ій*

Сер. рід

И**.** *бел-ое*,	*біл-е,*
Р. *бел-ого*,	*біл-ого*
Д. *бел-ому*	*біл-ому*
В. *бел-ое*	*біл-е,*
Т. *бел-ым*,	*біл-им*
П. *о бел-ом*	*на біл-ому (на біл-ім)*

Множина

И**.** *бел-ые*	*біл-і*,
Р. *бел-ых*	*біл-их*
Д. *бел-ым*	*біл-им,*
В. *бел-ые(-ых)*	*біл-і (-их*),
Т. *бел-ыми*	*біл-ими*
П. *о бел-ых*	*на біл-их*

Прикметники, що мають в рос. м. закінчення **-ой**, в укр. м. відповідно мають закінчення **-ий**: ***молодой // молодий, сухой // сухий***. В обох мовах вони характеризуються постійним наголосом на флексії: ***молодОго, молодОму, молодИм.***

М'яка група. У цих іменників наявний суф. |**-н'**|та просторова або темпоральна семантика: ***задній, крайній, літній// вечерний, верхний, весенний, дальний.***

Однина		Множина	
И. *летн-ий*	*осінн-ій*	*летн-ие*	*осінн-і*
Р. *летн-его*	*осіннь-ого*	*летн-их*	*осінн-іх*
Д. *летн-ему*	*осіннь-ому*	*летн-им*	*осінн-ім*
В. *летн-ий(-его*)	*осінн-ій (-ого)*	*летн-ие (-их)*	*осінн-і (-іх)*
Т. *летн-им*	*осінн-ім*	*летн-ими*	*осінн-іми*
П. *о летн-ем*	*на осіннь-ому*	*о летн-их*	*на осінн-іх*.

У рос. м. відмінювання прикметників чол. роду на шиплячий **ж**, **ш** з наголошеним закінченням (***большОй, чужОй***) відрізняється від прикметників з ненаголошеними флексіями (***хороший, свежий***). У останніх парадигма будується за м'яким варіантом: ***свежего, свежим***. В укр. м. прикметники з основою на шиплячий відмінюються за твердим варіантом. У рос. м. прикметники жін. роду в орудному відмінку мають варіанти закінчень **-ой, ою – -ей, -ею**, останні відрізняються книжним характером.: *Цыгане* ***шумною*** *толпой по Бессарабии кочуют* (А. Пушкин). **В укр. м. у прикметників відсутній кличний відмінок**: *вітре буйний, соколе милий, світе тихий.*

Мішана відміна. У рос. м.за цією відміною змінюються прикметники із фіналлю **-ий,** у яких цей формант належить до основи, а не до закінчення. Це присвійні прикметники типу ***лисий, заячий***, присвійні прикметники з суф. **-ин, -ын** (***мамин, царицын***), з суф. **-ов** (***отцов***), порядковий прикметник ***третий***. У парадигмах цих прикметників наявні відмінкові форми прикметників і іменників. В укр. м. до цього типу можна віднести присвійні прикметники з суф. **-ин (-їн), -ів (-їв)** (***материн, Софіїн, вчителів, Юріїв***) , які лише в називному відмінку однини мають нульове закінчення (як у субстантивів), в інших відмінках змінюються за ад'єктивним типом (тому, мабуть, в українській граматиці його й не виділяють, а уналежнюють ці прикметники до коротких).

Зразок парадигми присвійних прикметників (мішаної відміни) в рос. м.:

Муж. род.	Жен. род.	Сред. род.
И. *лисий*	*лись-**я***	*лись-**е***
Р. *лись-**его***	*лись-**ей***	*лись-**его***
Д. *лись-**ему***	*лись-**ей***	*лись-**ему***
В. *лисий*	*лись-**ю***	*лись-**е***
Т. *лись-**им***	*лись-**ей***	*лись-**им***
П. *о лись-**ем***	*о лись-**ей***	*о лись-**ем***

Категорія відмінка числівників

Числівник**,** позначаючи кількість предметів, виражає це значення в морфологічній категорії відмінка. Всі числівники укр. та рос. мов поділяються на **відмінювані і невідмінювані**. До **невідмінюваних** належать слова ***мало, немало, чимало; пів, півтора (півтори), півтораста, двійко, трійко, четвірко, п'ятірко //*** рос. ***мало, немало***. Всі останні – **відмінювані.** Категорія відмінка числівників є словозмінною морфологічною категорією, яка представлена шістьма грамемами, флексії яких співпадають з закінченнями іменників і прикметників. Кількісні і збірні числівники відмінюються. Числівники мають більшу кількість парадигм, ніж інші частини мови.

Числівники ***один, одна, одно(е) //*** рос. ***один, одна, одно*** не відрізняються від прикметників. Вони узгоджуються з іменником в роді, числі, відмінку. У парадигмі розбіжності між мовами є у формі місцевого відмінка чол. і сер. роду: ***на одному, на однім //*** рос. ***на одном***. Жіночі форми специфічні для кожної з мов.

Н. *одна*	*одна*
Р. *однієї (одної)*	*одной*
Д. *одній*	*одной*
З. *одну*	*одну*
О. *однією (одною)*	*одной*
М. *на одній*	*на одной*

Множина розрізнюється лише твердістю / м'якістю приголосних, в укр. м. – тверда вимова: *одних, одними.*

Відмінювання числівників ***два (дві), три, чотири***, збірних ***обидва (обидві), обоє*** має іншу парадигму.

Укр.	Рос.
Н. *дв-а (дв-і)*	*дв-а (дв-е*)
Р. *дв-ох*	*дв-ух*
Д. *дв-ом*	*дв-ум*
З. *дв-а (дв-і) (дв-ох)*	*дв-а (дв-е)(дв-ух*)
О. *дв-ома*	*дв-умя*
М. *на дв-ох*	*на дв-ух*

В обох мовах різниця стосується форми орудного відмінка: у рос. м. зберіглася основа на м'який приголосний: ***двумя***, в укр. – на твердий: ***двома.***

Такі ж розбіжності в числівниках ***тремя, четырьмя*** – рос. м'які, українські ***чотирма, трьома –*** тверді.

Рос. ***оба – обе*** утворюють форми непрямих відмінків від різних основ, які закінчуються на |**j**|: для чол. і сер. родів – основа **oбoj-**, для жін. роду – **oбej-**.

И. *об-а*	*об-е*
Р. *обо-их*	*обе-их*
Д. *обо-им*	*обе-им*
В. *обо-их*	*обе-их*
Т. *обо-ими*	*обе-ими*
П. *об обо-их*	*об обе-их*

Українські числівники ***обидва (обидві), обоє*** у непрямих відмінках змінюються за зразком числівника ***два***.

Основні розбіжності у словоформах укр. та рос. мов спостерігаються у парадигмах числівників від ***п'яти*** до ***десяти***, всіх числівників на ***-дцать // -дцять*** і на ***-десят.***

Рос.	Укр.
И. *пять*	*п'ять*
Р. *пят-**и***	***п'ят-и*** і *п'ять-**ох***
Д. *пят-**и***	*п'ят-**и*** і *п'ять-**ом***
В. *пять*	*п'ять* і *п'ять-**ох***
Т. *пять-**ю***	*п'ять-**ма*** і *п'ять-**ома***

Така варіативність в укр. м. відсутня у рос. м. Варіант на **-и** відтворює давньоруське субстантивне відмінювання (за 3-ою відміною, як ***сіль***), інші виникли під впливом числівників *два, три, чотири*. В укр. м. виявляється також категорія істот / неістот, оскільки знахідний відмінок має форми, тотожні родовому (для істот) і називному (для неістот): *купив **сім** олівців, зустрів **сімох** студентів.* У рос. м. тут категорія істот / неістот (одушевленности / неодушевленности) не виявляється.

Так само відмінюються числівники від ***одинадцяти*** до ***дев'ятнадцяти;*** в обох мовах, за винятком рос. ***одиннадцать*** і ***четырнадцать,*** наголос падає на склад **на́**.

Числівники ***сорок, дев'яносто, сто*** в обох мовах мають лише дві форми: ***сорок, дев'яносто, сто*** і ***сорока, дев'яноста, ста***.

Найбільша **диференціація** між укр. та рос. мовами спостерігається у відмінкових парадигмах складних числівників. У рос.мові у числівників на -***десят*** відмінюються обидві частини: ***пятидесяти, пятьюдесятью***. В укр. м. відмінюється лише 2-га частина: ***шістдесяти, шістдесятьох***. У числівників, що позначають сотні (200, 300), відмінюються обидві частини (***двести, двумстам, двумястами // двісті, двохсот, двомастами***. Пишуться разом.

Складені числівники, які утворені з двох і більше самостійних числівників, у досліджуваних мовах змінюються за відмінками, і при тому змінюється кожний компонент за своєю парадигмою.

Укр.	Рос.
Н. *двісті вісімдесят сім*	*двести восемьдесят семь*
Р. *двохсот вісімдесяти семи*	*двухсот восьмидесяти семи*
Д. *двомстам вісімдесяти семи*	*двумстам восьмидесяти семи*
З. *двісті вісімдесят сім*	*двести восемьдесят семь*
О. *двомастами вісімдесятьма сімома*	*двумястами восемьюдесятью (восьмьюдесятью) семью*
М. *на двохстах вісімдесяти сімох (семи)*	*о двухстах восьмидесяти семи*

В усному мовленні укр. і рос. мов спостерігається спрощення у відмінювані складених числівників: *двумястами восьмидесяти семью,* що не відповідає літературній нормі.

Числівники ***тисяча, мільйон, мільярд*** змінюються за відповідними парадигмами іменників.

В сучасній укр. мові поряд із збірними числівниками (***двоє, троє***) подекуди вживаються також невідмінювані слова з фіналлю **-ко** із значенням збірності і експресивною конотацією: ***двійко, двойко, двоєчко; трійко, тройко, троєчко*** і т. д., які виникли під впливом іменників. Напр.: *Коло стіни стоять* ***двійко*** *дівчато* (С. Васильченко). *Впіймалося з* ***трійко*** *окунців, і Миколина юшка їлася з апетитом* (Ю. Збанацький). *От десь горе: ми ще самі,* ***двоєчко*** *нас, а то, борони Боже, сім'я велика* (Ю. Коцюбинський).

Категорія відмінка займенників

Як відомо, займенники утворюють 9 лексико-семантичних груп і тип їх відміни залежить від співвідносності з різними частинами мови. Особові займенники утворюють особливу парадигму. Особливістю цих займенників є наявність у них форм з протетичним |**н'**| у непрямих відмінках після

прийменників: ***у него, с ней // до нього, від неї***. Але в рос. м. звук | **н'**| може бути відсутнім у таких випадках:

1. Після похідних (утворених з різних частин мови) прийменників: ***согласно ей, наперекор им, вопреки ему, в течение его, благодаря ему***.

2. Після вищого ступеня порівняння (компаративу) прикметників і прислівників: *Брат* ***старше ее*** *на 2 года,* ***Лучше ее*** *нет мастерицы.*

Лекція 9

Порівняльна характеристика категорії ступенів порівняння прикметника і прислівника

Питання про ступені порівняння в русистиці й україністиці
Утворення компаратива і суперлатива в укр. і рос. мовах
Парадигми репрезентантів категорії в укр. і рос. мовах

Література

Горпинич В.О. Морфологія укр. мови, С. 104 – 111.

Русская грамматика, Т. 1, С. 562 – 565.

Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 314 – 342.

Ознаки, що позначаються прикметником, у багатьох випадках можуть варіюватися за ступенем інтенсивності. Звідси специфічна граматична категорія якісних прикметників і утворюваних від них прислівників – **категорія ступенів порівняння.** У рос. і укр. граматичній традиції категорія ступенів порівняння завжди була темою дискусійною. Традиція, що сягає до середньовічної латинської граматики, розглядає трьохчленну морфологічну категорію, яка формується позитивним (нульовим), вищим і найвищим ступенями порівняння. У вивченні цієї категорії лишається й досі багато дискусійних питань. «Формалісти» намагаються розподілити граматично різнородні елементи рос. мови по різних мовних рівнях, незважаючи на семантичну єдність форм її вираження. Найбільш повно цей підхід виражений в «Русской грамматике» -80, де до парадигми категорії віднесена позитивна і проста форма вищого ступеня (*красивый* – *красивее*). Тут зазначено: «Категория степени сравнения – это словоизменительная морфологическая категория, образуемая двумя рядами противопоставленных друг другу форм с морфологическими значениями **положительной и сравнительной степени**». Форми найвищого ступеня із суф. **-ейш, -айш** віднесені до явищ словотвору (*красивейший*), а аналітичні форми вищого і найвищого ступеня (типу *серьёзнее всех, громче всего, самый красивый*) – до синтаксичного рівня (Рус. грамматика, Т. 1, С. 546 – 547).

Інші дослідники по-іншому знищують цілісність категорії ступенів порівняння, виводячи з неї форми вищого ступеня як синкретичні прикметниково-прислівникові деривати. Багато учених не розглядають у

парадигмі ступенів порівняння аналітичні форми (*более смелый, наиболее серьёзный)*, як це відображено і в «Граматиці – 80».

Представники іншої, інтегративної школи виходять із функціональної гомогенності складників цієї граматичної категорії. В. В. Виноградов у своїй програмній книзі «Русский язык. Грамматическое учение о слове» писав про те, що серія описових, аналітичних форм порівняння є живою і продуктивною в сучасній російській мові (Виноградов, С. 200). Інша дослідниця, М. І. Морозова, доводила, що форманти аналітичних форм *более*, *наиболее, самый* граматикалізувалися, закріпилися в препозиції, майже не вживаються в інших сполученнях, утворюють семантичне і синтаксичне ціле із словами якісного значення (цит. за: Сопоставительная грамматика, С. 316).

Українські граматисти значно менше дискутують з приводу категорії ступенів порівняння, оскільки в укр. мові ці форми здебільшого синтетичні, уніфіковані, послідовно виводимі одна від одної (*сильний – сильніший – найсильніший)*, а аналітичні форми мало вживані й периферійні. Різні точки зору стосувалися лише входження або невходження позитиву до категорії та того, чи вона має словозмінний, чи словотвірний характер. В. О. Горпинич з цього приводу наголошує: «Ступені порівняння за засобами вираження є лексико-граматичною категорією, а за відношенням до лексичного значення – **словотвірною** (а не формотвірною) категорією» (Горпинич, С. 111).

Сучасний підхід до специфіки категорії ступенів порівняння пов'язаний із домінуючим в граматиці функціональним, комплексним підходом до граматичних явищ. Український дослідник І. Р. Вихованець, розглядаючи цю категорію в лексико-граматичному аспекті і враховуючи весь комплекс морфологічних, функціонально-синтаксичних і семантичних чинників, також доходить висновку про словотвірний характер категорії ступенів порівняння. А. П. Загнітко розглядає граматичні категорії в системі предикатності та предикативності речення. Спираючись на цих дослідників, дамо наступне визначення: категорія ступенів порівняння укр. і рос. мов – це міжрівнева і міжчастиномовна лексико-граматична словотвірно-синтаксична категорія.

Вважається, що компаратив рос. мови є прикметником, якщо він виступає присудком або означенням (*Этот плащ **теплее;** плащ **теплее** мог **бы** нас согреть*) і прислівником – якщо виступає обставиною чи присудком в безособовому реченні: *Одень его **теплее.** Сегодня **теплее,** чем вчера* (про розрізнення прислівника і так званої «категорії стану» тут не йдеться). Ця

граматична омонімія дозволяє говорити про **міжчастиномовну** категорію ступенів порівняння.

Конструкції з *менш / найменш // менее / наименее,* що позначають зменшення ознаки, не входять, на думку сучасних дослідників, до парадигми даної категорії.

Зіставлення категорії ступенів порівняння у близькоспоріднених мовах має проводитися в різних аспектах, ми ж зупинимося головним чином на формальному вираженні, включаючи також подекуди функціональні характеристики.

Деякі українські і російські граматисти не вводять позитив до парадигми цієї категорії, оскільки він не виражає порівняння. Це розуміння вважаємо вузьким і прямолінійним. Позитив – нейтральна, вихідна точка розгортання парадигми ступенів порівняння. Як форма, що передає нормативний ступінь ознаки, вона входить у склад трьохчленної категорії ступенів порівняння в ролі немаркованого її члена.

Говорячи про формальний бік категорії, можемо констатувати, що в обох мовах існують схожі обмеження на утворення форм компаративу і суперлативу. Зокрема, вони не утворюються від відносних прикметників, а також від тих якісних прикметників, які позначають абсолютну ознаку (*живий, мертвий, німий, пустий // живой, мертвый, слепой, пустой;* не утворюються від назв мастей тварин: *гнідий, буланий, вороний;* від прикметників, що позначають безвідносний ступінь ознаки: *здоровенний, препоганий, над скверний // здоровенный, прескверный, сверхскромный.* Зберігають таку обмеженість і прислівники, утворені від цих прикметників із суф. **-о, -е***: сліпо, глухо, боляче // слепо, глухо, жгуче.* В художньому і публіцистичному тексті, однак, можливі оказіональні утворення і від відносних прикметників: *Наша економіка була* ***найплановішою*** *у світі* (Голос України). // *Всё* ***каменней*** *ступени, всё круче, круче всход* (В. Брюсов).

І в укр., і в рос. мовах існують синтетичні й аналітичні форми ступенів порівняння.

Сильнее / посильнее — сильнейший

сильный → сильнее всех (всего)

более сильный — самый (наиболее) сильный

сильніший — найсильніший

сильний → сильніший → сильніший за (від) все (усього), за (від) всіх

більш сильний — найбільш сильний

Звертає на себе увагу більша системність і послідовність українських форм компаративу і суперлативу. Часто вживані в укр. розмовній мові форми суперлативу з займенником *самий* не є нормативними і мають інтерференційний характер. Так, наприклад, Григорій Тютюнник стилізує мову малоосвіченої людини: *Хвилинами Кузь зупинявся і роздумував про те, що* ***самий найученіший*** *чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина.*

Оскільки український компаратив зберігає ознаки прикметника, в нього виникають можливості для демінутивних утворень: *Вона росте ще, завтра буде* ***вищенька.*** (Л. Костенко). Такі деривати наявні і у прислівників: *Сідай лиш* ***ближченько****, отут.* (Т. Шевченко). В рос. мові такі демінутиви відсутні.

Синтетичний компаратив рос. мови із суф. **-ее, -е** формально адвербіалізувався, закріпившись у предикативній позиції. Особливістю рос. мови є також утворення компаративу з преф. **по-** (*посильнее*)**,** відсутнє в інших слов'янських мовах. **Аналітичний** компаратив існує в обох мовах. Рос. форма з аналітичною морфемою *более* більш уживана, ніж синтетичні рос. форми, особливо у мові інтелігенції. В укр. мові відповідний аналітичний компаратив (*більш досконалий)* не набув такого поширення.

Парадигма ступенів порівняння в укр. мові має такий вигляд: *сильний – сильно, сильніший – сильніше, (най)більш сильний – (най)більш сильно, сильніший за все (всіх) – сильніше за все (всіх), найсильніший – найсильніше.* Російська парадигма: *сильный – сильно, сильнее – сильнее, сильнее всех (всего) – сильнее всех (всего)* (в цих формах прикметник і прислівник омонімічні), *более сильный – более сильно, наиболее сильный – наиболее сильно,* ***самый сильный, сильнейший*** – (не мають прислівникових еквівалентів). Отже, в укр. парадигмі немає перехрещення між ад'єктивними і адвербіальними її репрезентантами, а в рос. мові вони наявні.

Таким чином, тернарна категорія ступенів порівняння в зіставлюваних мовах обслуговує ад'єктивну і адвербіальну граматичну сферу. З формального погляду, ця категорія в укр. мові більш цілісна і уніфікована. Синтетичні репрезентанти в ній домінують над аналітичними, що пояснюється ад'єктивним характером словозміни укр. компаративу і практично повним охопленням якісних прикметників і прислівників продуктивним суф. **-іш-** і суперлативним преф. **най-.**

Лекція 10

Порівняльна характеристика категорії виду дієслова

Семантичні ознаки доконаного і недоконаного виду
Поняття видової кореляції. Видові пари
Перфективація, способи її вираження
Імперфективація, способи її вираження
Зв'язок категорії виду з категорією часу і способу дії
Одновидові дієслова
Роди дієслівної дії

Література

Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 169 – 186.
Милославский И. Г. Морфологические категории совр. рус. языка, С.158–180.
Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія, С. 62 – 64; 626.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 342 – 359.
Русанівський В. М. Структура укр. дієслова, С. 216 – 237.

Категорія виду дієслова – це бінарна морфологічна категорія, яка виявляється як система протиставлених форм дієслова, що виражає відношення процесу до внутрішньої межі, цілісності / нецілісності, результативності / нерезультативності, означає спосіб перебігу дії в часі. Українські терміни **доконаний/недоконаний вид (ДВ** і **НДВ)** більш прозорі в аспекті семантичному, ніж рос. **совершенный / несовершенный вид**.

Форма ДВ виражає таку дію, яка реалізує свою внутрішню ціль (***писав, писав і написав***), виражає вичерпаність дії (***слабнув, слабнув і заслаб***), представляє момент на фазисній лінії діїї: початок, кінець, відрізок або точку (***запалити, доїсти, поспати, поглянути***). Дієслова НДВ виражають дію в процесі її протікання: ***рости, читати, спати***.

Опозиція форм недоконаного і доконаного виду утворює **видову пару.** Члени видової пари мають різний склад морфологічної парадигми й різні основи, специфічні семантичні ознаки, але однакове керування і сполучуваність, нпр.: *переписати / переписувати* / що? чим? для кого? з чого? у що?

Обов'язковою умовою видової пари є лексико–семантична тотожність. Якщо підібрати другий член з такою тотожністю неможливо, дієслово

вважається ***одновидовим***. Нпр., українське дієслово *чекати* є одновидовим, оскільки всі його префіксальні або префіксально-постфіксальні деривати (*почекати, зачекати, прочекати, дочекатись*) мають інше лексичне значення. Інколи навіть те саме полісемантичне дієслово у деяких своїх значеннях може не мати видової пари. Нпр., рос**.** ***отвечать за поступок*** (НДВ) корелює з ***ответить за поступок*** (ДВ) // укр. ***відповідати за шкоду*** корелює з ***відповісти за шкоду***. Але у словосполученні ***отвечать за шефскую помощь // відповідати за переселення*** відповідних корелятів немає, тут можливі лише дієслова НДВ. Значення дієслова *виходити // выходить* «бути звернутим кудись» також не має видового корелята в обох мовах: ***вікна виходять на вулицю // двери выходят в сад.***

Категорія виду укр. і рос. мов однаково взаємодіє з категорією часу: **ДВ не має форм теперішнього часу**, а лише минулий і майбутній; НДВ – повну часову парадигму. В укр. м. дієслова НДВ продукують просту синтетичну форму майбутнього часу: ***читатиму, працюватиму***. В укр. м. виділяються також форми давноминулого часу, які утворюються допоміжним дієсловом ***бути*** в минулому часі і формою основного дієслова також в минулому часі: ***був пішов, був сказав,*** головним чином від дієслів доконаного виду. У рос. м. утворюється невелика група дієслів НДВ зі значенням продовженої дії: ***сиживал, хаживал, видывал***.

Існує також зв’язок між категорією виду і категорією способу дії, зокрема форма наказового способу від дієслів НДВ при запереченні є **основною**: ***не подходи, не говори // не підходь, не говори***. Форма наказового способу від НДВ має характер запрошення, пропозиції: ***садись // сідай*** (порів. більш категоричне ***сядь)***. В укр. та рос. м. утворюються форми сумісної дії, але в укр. м. є спеціальні показники **-імо, -мо:** ***заспіваймо, ходімо, біжимо, будьмо, шануймося***. У рос. м. функціонують з цим значенням форми майбутнього простого ДВ: ***поедем(те), споем(те)*** – або теперішнього часу : ***идем(те), едем(те)***, ***будемте*** *писать*. Специфічними в укр. м. є дієсл. з преф. **попо-** (або редуплікацією преф. **по-**), який виражає значення інтенсивності і подовженості діі: ***попоболів*** (довго і тяжко), ***попоїздив*** «Їздив багато, довго» (еквівалент рос. «поколесил»).

Як відомо, утворення видової пари, або видова кореляція, може відбуватися у 2-х напрямках: від недоконаного виду утворюватися доконаний і від доконаного – недоконаний. Утворення від НДВ – ДВ називається **перфективація,** від ДВ — НДВ – **імперфективація**.

Перфективація відбувається за допомогою так званих чистовидових префіксів. У рос. м. найбільш продуктивними є: **о-, по-, с-,** менш продуктивні **за-, на-, вз-, у-:** ***варить – сварить, шить – пошить*** (и ***сшить***), ***робеть – оробеть, ржаветь – заржаветь, писать – написать, пользоваться – воспользоваться, красть – украсть, печь – испечь, сметь – посметь.*** Чистовидові префікси в укр. м.: **в-, з-, с-, за-, на-, по-, при-, про-.** Найбільш продуктивні: **в-, з-, за-, на-:** ***лякати – злякати, красти – вкрасти, платити – заплатити, писати – написати.***

Імперфективація має 2 різновиди:

1. утворення безпрефіксних дієслів ДВ від НДВ: ***бросить – бросать, кончить – кончать // дати – давати, організувати – організовувати, лягти – лягати, сісти – сідати***.

2. утворення форм НДВ від префіксальних дієслів ДВ: ***перечитати*** – ***перечитувати, перебігти – перебігати***.

2-й спосіб є найбільш продуктивним. В ньому використовуються рос. суф. **-ыва, -ива, -ва, -а** , відповідно укр. **-овува, -ува, -ва, -а:** ***оправдывать***, *вынашивать, согревать, убивать, доживать, продавать, выпекать, напрявлять //* ***виправдовувати***, *зігрівати, убивати, продавати, випікати.*

Багато дієслів виступають тільки в одній з форм видової кореляції – або в формі НДВ, або в формі ДВ. Це так звані «імперфективи» (НДВ) і «перфективи» (ДВ). Одновидовість залежить від семантики кожного конкретного дієслова або певної семантичної групи дієслова.

Тільки в формі НДВ виступають дієслова **зневаги й огиди** (*гадувати, гордувати, гребувати // ненавидеть, презирать, брезговать*); різноспрямовані дієслова **пересування і переміщення** (*бродити, їздити, ходити, водити, возити // плавать, летать, носить, тягать*); **сподівання** (*сподіватися, чекати // ждать, ожидать*); **фізичного стану** (*лихоманити, морозити, температурити// болеть, трясти*); **розмови** (*базікати, бесідувати // говорить, шуметь*) та деякі інші. Одновидовими серед дієслів **ДВ** є, наприклад, дієслова зі значенням **однократності** дії: *крикнути, смикнути, кивнути // толкнуть, мигнуть, двинуть.*

Підраховано, що в рос. м. одновидові дієслова становлять 31% від загальної кількості дієслів (було проаналізовано 9 тис. лексем) (Русанівський, с.230).

З категорією виду тісно пов'язані словотвірні можливості дієслова, зокрема **роди дієслівної дії – семантико-словотвірні групи дієслів,** процесуальне значення яких модифіковане в часі, кількості й результаті переважно за допомогою афіксів. Роди дієслівної дії кваліфікують як лексико-

граматичні розряди дієслів і як граматичну категорію, підпорядковану аспектуальності (категорії виду). Дослідники розмежовують **схарактеризовані** й **несхарактеризовані** роди дієслівної дії: перші передають загальне значення за допомогою спеціальних афіксів, другі містять це значення в коренях.

До **схарактеризованих родів дії у дієслів ДВ** належать: *починальний* (***заспівати // заговорить***), *обмежувальний* (***просидіти*** *годину //* ***прождать*** *час), фінітив*ний (***відмучитись*** // ***отговорить***), *пом'якшувальний* (***підбілити // подкрасить***), *дистрибутивний* (***порозкидати, переженити // переломал, перебил***), *результативний* (***випросити*** // ***выбелить, доїсти // доесть***), *однократний* (***кинути // мигнуть)***;

у **дієслів НДВ** – *взаємний* (***перемовлятися*** // ***переругиваться***), *супровідний* (***підспівувати // приплясывать)***, *багатократний* (***хаживал,*** // ***едал***).

Несхарактеризовані роди дії представлені односпрямованими і різноспрямованими парами дієслів пересування **недоконаного виду** (***летіти – літати, йти – ходити, пливти – плавати***).

Кількість родів дії сягає 50. Основна маса родів дії в укр. і рос. мовах характеризується паралелізмом.

Таким чином, аспектуальні системи в укр. та рос. м. демонструють високий ступінь спільності, тотожності. Співпадають типи видової опозиції, механізми перфективації і імперфективації, міжкатегоріальні зв'язки. Розбіжності мають частковий характер.

Лекція 11

Порівняльна характеристика категорії особи дієслова

Сутність категорії особи
Синтаксичне вираження категорії особи.
Морфологічне вираження категорії особи.
Атематичні та ізольовані дієслова в укр. і рос. мовах

.

Література

Горпинич В. О. Морфологія укр. мови, С. 206 – 213.
Краткая русская грамматика, С. 283 – 285.
Милославский И. Г. Морфологические категории в соврем. рус. языке, С. 219 – 224.
Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія, С. 524 – 525.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С.364 – 384.
Русанівський В. М. Структура укр. дієслова, С. 237 – 241.

В укр. і в рос. мовах категорія особи дієслова є важливою предикативною ознакою речення. Особа – словозмінна морфологічна категорія, яка позначає носія процесуальної ознаки і виражає це значення у системі форм 1, 2 і 3 особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу, а також наказового способу. Зміст категорії особи полягає у визначенні того, **кому належить** виражена в часі, способі і стані **ознака**: мовцеві, об'єктові звернення мовця чи особі (або предмету), що не бере безпосередньої участі в акті комунікації.

Дієслово, яке виражає граматичну ознаку динамічної дії, що протікає у часі, називає цю ознаку не абстрактно, а «під час її виникнення від діючої особи» (О. Потебня). «У поняття про дієслово , - писав О. Потебня, – неодмінно входить відношення до особи, яким би воно не було: відоме чи ні, дійсне або фіктивне» (Потебня, Т 1-2, С. 91) . Відношення до «невідомої особи» ми маємо у неозначено-особовому вживанні дієслова (*кажуть // говорят*), а також в узагальнено-особовому вживанні (*не брудни криниці, бо схочеш водиці // что посеешь, то пожнёшь*); відношення до «фіктивної особи», виступає, зокрема, у безособових дієсловах (*світає // смеркается*). У граматичне поняття «діюча особа», зрозуміло, входить і «діючий предмет», і будь-яка особа чи предмет – все те, що може виступати підметом при даному дієслові (Маслов, С. 161).

Значення категорії особи базується на протиставленні 6-ти взаємопов'язаних форм: 1, 2, 3 особи однини і 1, 2, 3 особи множини. Отже, категорія особи дієслова нерозривно пов'язана також із категорією числа. 1-ша особа множини вказує на те, що мова ведеться від кількох осіб: *ми* (я і ти) *читаємо, ми* (я, ти і він) *працюємо, ми* (я і він) *співаємо.* 2-га особа множини вказує на двох або більше адресатів, з якими одночасно веде розмову 1-ша особа: *ви* (ти і ти) *працюєте, ви* (ти і він) *співаєте.* 3-тя особа множини вказує на те, що ознака поширюється на двох або багатьох осіб, які не беруть участі в розмові: *вони працюють, вони пишуть, вони читають.*

Особа може бути виражена в суб'єкті і в предикаті. Категорія особи може бути виражена морфологічно і синтаксично. Синтаксично особа виражається кореляцією присудка (форми дієслова) з особовим займенником: ***Я спостерігаю // Я наблюдаю***. Морфологічно категорія особи знаходить вираження у закінченнях дієслів теперішнього і майбутнього часу дійсного способу (*Я їд-**у**, я знайд-**у***), а також у наказовому способі: ***Поклич** друга // **Позови** друга*. Вживання займенника в цих випадках є факультативним. Але якщо дієслово стоїть в минулому часі, то вживання займенника обов'язкове, тому що тільки він вказує на особу суб'єкта: *Я говорив, ти говорив, він говорив // Я говорил, ты говорил, он говорил.* Особовий займенник обов'язковий, якщо присудок виражений дієприкметником, іменником або прикметником: *Ти ж викладач інституту. Ти тоді був червоний як рак. // Мы, нижеподписвшиеся. Ты большой забияка. Он совсем больной.* Отже, репрезентація категорії особи в укр. і рос. мовах концептуально не відрізняється.

Для утворення певних форм в обох мовах використовуються дієслова-зв'язки ***бути // быть***. Зв'язка може бути виразником одночасно категорії часу (майбутній і минулий часи), особи (в майбутньому часі) і способу дії (рос. наклонения). ***Я был дома // Я був вдома, Я буду на работе // Я буду на роботі. Он был уже далеко // Він був уже далеко***. В минулому часі розбіжностей у використанні зв'язки немає. В теперішньому часі в в укр. м. зв'язка більше вживається, ніж в рос. м. Частіше всього в реченнях із запереченням: ***Он ненормальный // Він не є нормальний*** (і ***Він ненормальний)***. Ця зв'язка не виражає категорію особи (***Я, ти, він не є нормальний***). В майбутньому часі зв'язка вживається в обох мовах з однаковою частотою.

Дієслівні форми поділяються на **особові й неособові**. До **неособових** належать дієприкметники, дієприслівники, інфінітив. Для них характерне те, що самі вони не виражають значення особи, а тільки номінативне значення, в

реченні особу виражає дієслово-зв'язка: *Робота* ***буде*** *виконана // Книга* ***будет*** *закончена – Я* ***буду*** *писати // Я* ***буду*** *трудиться.*

В особових формах дієсло́ва предикативні і номінативні характеристики виражаються в одній словоформі, в особових закінченнях: *Я спів****аю*** *//Я умыва****юсь****.*

Як відомо, дієслова за характером своїх парадигм поділяються на дієслова **1-ї** і **2-ої дієвідміни**. Для укр. мови характерні такі форми у **1-ій дієвідміні**: *нес-**у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть;*** *чита-**ю, -єш, -є, -ємо, -єте, -ють**.* У рос. мові: *пиш-**у, -ешь, -ет, -ем, -ете, -ут;*** *нес-**у, -ёшь, -ёт, -ём, -ёте, -ут;*** *чита-**ю, -ешь, -ет, -ем, -ете, -ют.*** Таким чином, в рос. м. тематичний голосний – **-е**, в укр. м. – **-е, -є**.

Для **2-ої дієвідміни** в обох мовах тематичний голосний – **-и:** *мовч-**у, -иш, -ить, -имо, -ите, -ать;*** *говор-**ю, -иш, -ить, -имо, -ите, -ять*** *// молч-**у, -ишь, -ит, -им, -ите, -ат;*** *говор-**ю, -ишь, -ит, -им, -ите, -ят.***

Розбіжності стосуються закінчень 2 особи ***-шь і -ш***, в 3-ій особі в рос. м. твердий приголосний | т |, в укр. м. – м'який |т'| і закінчення **-е, -є**. У множині в 1 особі **-мо,** рідше **-м.**

Атематичні дієслова, тобто такі, у яких закінчення приєднується безпосередньо до кореня, мають значні відмінності. Дієсл. ***дати, їсти*** (рос. ***дать, есть***) утворюють такі парадигми:

Рос. м.

*1 л. да-**м** – е-**м*** *дад-**им** – ед-**им***

*2 л. да-**шь** – е-**шь*** *дад-**ите** – ед-**ите***

*3 л. да-**ст** – е-**ст*** *дад-**ут** – ед-**ят***

Укр. м.

*1 ос. да-**м** – ї-**м*** *да-**мо** – ї-**мо,***

*2 ос. да-**си** – ї-**си*** *да-**сте** – ї-**сте***

*3 ос. да-**сть** – ї-**сть*** *дад-**уть** – їд-**ять***

Розбіжності помічаємо у 2-ій особі однини, де в укр. м. наявне специфічне закінчення **-си,** яке успадковане з давньоруської мови. Дієслово ***дати*** характеризується появою приголосного ***-д*** в корені форм множини, причому в укр. м. лише в 3-ій особі: ***дадуть***, а у рос. м. в усіх формах множини. В укр. м. до атематичних дієслів належить також ***відповісти****: відпові-**м**, відпові-**си**, відпові-**сть**, відпові-**мо**, відпові-**сте**, відповід-**ять*** (частіше ***дадуть відповідь).***

Специфічним в обох мовах виявляється і дієслово ***бути // быть***. В рос. м. зберіглося 2 форми: ***есть*** (3 особа однини) і ***суть*** (3 особа множини). В укр. м.

– єдина ф-ма для всіх осіб – **є.** Інколи поряд з нормативною формою **є** вживається стилістично маркована ***єсть****: Я **єсть** народ, якого правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина).

Дієслово ***бежать*** належить в рос. м. до ізольованих за дієвідмінюванням слів (а також ***хотеть , чтить***). Порівняймо їх змінювання:

Рос. м.	Укр. м.
*бег-**у***	*біг-**у***
*беж-**ишь***	*біж-**иш***
*беж-**ит***	*біж-**ить***
*беж-**им***	*біж-**имо***
*беж-**ите***	*біж-**ите***
*бег-**ут***	*біж-**ать***

В рос м. дієслова ***хотеть, бежать, чтить*** одні форми утворюють за 1 дієвідм., а інші – за 2-ою. Дієслово ***хотеть*** в однині має закінчення 1-ої дієвідм.: *хоч-у, хоч-ешь, хоч-ет,* а у множині – закінчення 2-ої дієвідм.: *хот-им, хот-ите, хот-ят.* Дієслова ***бежать, чтить*** утворюють за 2-ою дієвідміною всі форми: *бег-у, беж-ишь, чт-у, чт-ишь*, крім 3-ої особи множини, яка утворюється за 1-ою дієвідм.: *бег-ут, чт-ут.* Дієслово ***чтить*** в 3-ій особі множини має також і форму ***чт-ят***, яка також вважається нормативною (Русская грамматика, т. I, с. 662). Пор. *Я враг всего, что люди **чтут** и уважают.* (А. К. Толстой). *Здесь свято **чтят** боевую дружбу русских и французских летчиков* (газ.). Все вищезазначене стосується реалізації категорії особи **в теперішньому часі.**

В **майбутньому простому** так само дієслова виражають значення особи при зміні за парадигмою 1-ої або 2-ої дієвідмін: *напиш-**у**, напиш-**еш**, напиш-**е**, напиш-**емо**, напиш-**ете**, напиш-**уть**; полюбл-**ю**, полюб-**иш**, полюб-**ить**, полюб-**имо**, полюб-**ите**, полюбл-**ять**.* В укр. м. існує і друга проста синтетична форма майбутнього часу: ***знатим-у, знатим-еш, знатим-е, знатим-емо, знатим-ете, знатим-уть*** (1 дієвідміна). **Аналітична форма майбутнього часу** складається з дієслова ***бути // быть*** + дієслово НДВ***: буду прохати, будеш прохати***. Дієслово ***бути // быть*** виражає граматичне значення особи.

В наказовому способі категорія особи притаманна формі 2-ої особи однини і 1-ої та 2-ої особи множини: ***Ти** показуй, дивись, їдь // **Ты** показывай, смотри, поезжай. **Ми** показуймо, дивімось, їдьмо // **Мы** показываем, смотрим, едем. **Ви** показуйте, дивіться, їдьте // **Вы** показывайте, смотрите, поезжайте (едьте).* У рос. м. 2-га особа однини утворюється додаванням закінчення **-и**

після збігу приголосних і під наголосом, а також **нульового** закінчення (в усіх останніх випадках). В укр. м. в тих самих випадках закінчення **-и** або **нульове**. При нульовому закінченні відбувається пом'якшення приголосних: ***злазь, вивозь, виходь // сядь, слазь, ешь*** (крім ***ляг***). Для 1-ої особи множини в рос. м. немає спеціального показника, використовується форма 1-ої особи множини дійсного способу. В укр. м. показником 1-ої особи множини є закінчення **-імо** (якщо в 2-ій особі однини **-и**) і **–мо** (якщо нульове) (*ход-**и*** – ***ходімо,*** *сядь* **–** ***сядьмо)***.

У рос. м. форма 2-ої особи множини наказового способу утворюється додаванням постфікса **-те** до форми однини: *сядь-**те**, иди-**те***. В укр. м. додається закінчення **-іть(-іте), -те** (до форми з нульовим закінченням): *воз-**іть**, нос-**іть**, сядь-**те**, прочитай-**те***.

Таким чином, у вираженні категорії особи в укр. і рос.мовах спостерігаємо як спільні риси, так і значні розбіжності, зокрема в утворенні окремих особових форм дієслова (*пише, сидить, сидять; писатиму, ходімо* та ін.).

Лекція 12

Порівняльна характеристика категорії стану дієслова

Різні концепції значення категорії стану
Утворення форми пасивного стану
Зв'язок категорії стану з перехідністю, зворотністю і видом дієслова
Дієприкметники в системі категорії стану
Категорія часу і способу дії в укр. та рос. мовах

Література

Горпинич В.О. Морфологія укр. мови, С. 213 – 220.
Краткая рус. грамматика, С. 301 – 307.
Милославский И. Г. Морфологические категории соврем. рус. языка, С. 180 – 191.
Русанівський В. М. Структура укр. дієслова, С. 281 – 298.
Сопоставительная грамматика рус. и укр. языков, С. 384 – 416.
Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія, С. 687 – 689

Категорія стану (рос. *категория залога*) – одна з найскладніших категорій, оскільки лінгвісти не визначилися остаточно, як її розуміти і яку кількість протиставлених грамем виділяти. На цей час існує дві обґрунтовані теорії категорії стану. Справа в тому, що при дієслові є два члени – суб'єкт і об'єкт. Якщо за основу взяти відношення дії до суб'єкта і об'єкта, то виходить одна теорія. В цій теорії розглядаються три члени з урахуванням таких властивостей дієслова, як перехідність і зворотність, – **активний стан, пасивний і середній.** Дієслова активного стану – тільки перехідні дієслова: ***писати, малювати, співати, читати*** (що?). Підмет позначає діяча: ***Вітер*** *розносить листя.* Пасивний стан утворюють перехідні дієслова, що приєднали постфікс **-ся**, в пасивній конструкції, коли підмет сприймає дію з боку іншого предмета (***Листя розноситься*** *вітром*), а також пасивні дієприкметники ***(Листя рознесене вітром)***. До середнього стану за цією теорією належать зворотні дієслова, які утворені від перехідних дієслів: *мити-ся, вмивати-ся, одягати-ся, кусати-ся, будувати-ся*. А всі інші (неперехідні, ті, що без **-ся** не вживаються) – не охоплені категорією стану. Звичайно, така теорія не задовольняла учених (її розробив у XIX ст. акад. О. Шахматов). Далі була розроблена двочленна класифікація станів, розглядалися тільки активний і пасивний. І знову до

активного належать перехідні дієслова, до пасивного відперехідні з постф. **-ся**. Всі інші – поза категорією стану. Це так звана «категорія стану в вузькому розумінні».

Теорія, яка домінує останнім часом**,** розглядає відношення дії до синтаксичної одиниці – підмета. Вона розуміється як **бінарна словозмінна морфологічна категорія, яка відображує здатність дієслова сполучатися з підметом як суб'єктом або об'єктом дії**. Ця категорія формується 2-ма грамемами: активного і пасивного стану. Якщо **підмет** виступає **об'єктом** дії, дієслово-предикат має **пасивне** значення, якщо ні - **активне.** Отже, маркованою є грамема пасивного стану. *Питання **обговорюється** (кимось), проблеми **ставляться** // Текст **изучается,** наблюдение **ведется.*** Це форми пасива. Визначити значення дієслова без **--ся** легко: така форма завжди належить до активного стану. Дієслова з постфіксом **-ся** можуть належати і до активного, і до пасивного станів в залежності від свого граматичного значення.

Дієслова укр. і рос. мов можуть бути інтерпретовані в кожній з цих концепцій. Але поширенішою є остання, двочленна концепція. Вона дозволяє розглянути весь масив дієслів в аспекті категорії стану. Позастанових дієслів немає. Це означає, що категорію стану мають усі особові (перехідні й неперехідні) і безособові дієслова, в яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає // из окна дует*), а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться // мне нездоровится*) (Горпинич, с. 189).

Категорія стану пов'язана з іншими категоріями дієслова. **З категорією виду зв'язок такий:** від ДВ головним чином утворюються пасивні дієприкметники, від НДВ – пасивні форми на **-ся**: *Дом **построен** рабочими – дом **строился** рабочими // Дім **побудований** робочими – дім **будувався** робочими.* **Активний стан можливий в усіх способах дії (**рос. **наклонениях) – дійсному, наказовому, умовному:** ***написав** листа – **написав би** лита – **напиши** листа.* Пасивний – тільки в дійсному і умовному: *лист пишеться, писався, буде писатися*; *лист написаний – лист був би написаний.*

Категорія стану пов'язана з такою властивістю дієслова, як перехідність/неперехідність у формах дійсного стану, у дієприкметників, дієприслівників, в інфінітиві. Показником перехідності є наявність прямого об'єкта у формі: а) знахідного відмінка без прийменника: *уявляти **море,** палити **дрова** // рисовать **картину,** любить **отца;*** б) родового відмінка при запереченні: *Не читати **книжок,** не рвати **квітів** // не любить **колбасы**.* Неперехідні – всі інші. Перехідність/неперехідність залежить також від

лексичного значення: *дівчина співає пісню* (*співає* – перехідне дієслово) – *дівчина гарно співає* (тобто «має здібності до співу» - неперехідне). Ознакою неперехідності є постф. **-ся**. Але в укр. м. є декілька перехідних дієслів з постф. **-ся**: ***сподіватися*** *щастя,* ***роздивлятися*** *хустку,* ***обдивлятися*** *місцевість.* Це специфічно для української мови.

В рос. і укр. мовах **від неперехідних** дієслів за допомогою префіксів можна утворити **перехідні** дієслова: *играть на скачках –* ***вы****играть приз, лежать –* ***от****лежать руку, судить –* ***об****судить фильм // їхати –* ***про****їхати перехрестя.* Розбіжності у реалізації перехідності/неперехідності виявляються у дієсловах говоріння. В укр. м. назва об’єкта вживається регулярніше, ніж в російській : рос. *вопить, кричать, сквернословить, заголосить, пустословить //* укр. *загорланити* ***пісню****, молоти* ***брехню****, лаяти* ***чоловіка,*** *базікати* ***дурницю****.*

Категорія стану також пов’язана із зворотністю, тобто наявністю у дієслова постфікса **-ся**. Зворотні дієслова утворюються від перехідних і неперехідних дієслів. В обох мовах наявні і непохідні зворотні дієслова: *боротися, боятися, посміхатися, надіятися, сміятися, спізнитися, торкатися, баритися, каятися // бороться, бояться, мерещиться, кланяться, касаться, остаться, смеяться, каяться, гнушаться, глумиться.* Зворотні дієслова, утворені з постф**. -ся** від перехідних дієслів, можуть мати значення пасива (тоді вони є формою дієслова) або середнього стану. Якщо назва діяча виступає в функції додатка, дієслово належить до пасива. Якщо назва діяча взагалі відсутня, то це або неповна пасивна конструкція (коли діяч відсутній, але мислиться як людина: *Зерно провіюється, картопля копається*), або активний стан – (в 3-хчленній концепції – форма середнього стану). Зворотність пов’язана в рос. м. з кат. виду: *ложиться – лечь, садиться – сесть, становиться – стать.* В укр. м. тут не використовуються зворотні дієсл.: *лягати – лягти, сідати – сісти, ставати – стати.* В колі **безособових** дієслів в укр. і рос. м. є форми з **-ся** і без **-ся** *: смеркало/ся, розвиднілo/ся // стемнело.* Хоча постф. **-ся** за походженням займенник і в західних діалектах укр. м. вживається вільно (*як* ***ся*** *маєш*?), він набуває характер словотвірної морфеми (крім пасива) і в обох мовах утворює багато специфічних дієслів. За підрахунками учених, в укр. і в рос. м. приблизно однакова кількість зворотних дієслів (за даними інверсійних словників): в укр. м. – 11 тисяч, в рос. м. – 14.

Атрибутивні пасивні конструкції (повні і неповні) вживаються як означення, входячи до складу структури речення. При цьому вони втрачають значення особи і видозмінюють часове значення. Категорія часу в атрибутивних пасивних конструкціях ґрунтується не на віднесеності дієслівної

дії до моменту мовлення, а на одночасовій чи різночасовій здійснюваності акцій, що передаються дієслівними формами пасивної конструкції та дієслова-присудка. Часова парадигма дієслів пасивних конструкцій, таким чином, складається з двох форм, які збігаються з видовими формами дієслів: форма, що передає одночасність дій пасивної конструкції та дієслова-присудка. Має значення недоконаного виду, форма ж, що передає різночасовість дій, - значення доконаного виду (Русанівський, С. 296).

Дієприкметник – ф-ма дієслова, яка позначає процес як атрибутивний стан і презентує напівпредикативні відношення. Дієприкметники **найбільш чітко виражають значення категорії стану**, це головні її виразники. Дієприкметники виражають значення стану за допомогою морфологічних показників. Підґрунтям для протиставлення дієприкметників є скерованість / нескерованість дії на означуваний предмет. Якщо **дія скерована на предмет**, дієприкметник визначається як **пасивний**, якщо **предмет є носієм, виконавцем дії,** дієприкметник визначається як **активний**. Ця опозиція підтверджує саме двочленну концепцію категорії стану. Дієприкметники в обох мовах виконують атрибутивну і предикативну синтаксичні функції. Наприклад: *Невже оце дівчисько зуміло сколиснути* ***притуплені віком*** *почуття? Почуття* ***були притуплені*** *віком.*

Парадигма дієприкметника в укр. і рос. м. будується по-різному, але на тих самих засадах: утворення дієприкметника залежить від виду, перехідності та лексичного значення основи дієслова. У рос. м. утворюються 4 форми дієприкметників: активного стану теперішнього часу: ***пишущий, сидящий***; активного стану минулого часу: ***писавший, сидевший*** ; пасивного стану теперішнього часу: ***читаемый, хранимый;*** пасивного стану минулого часу: ***засеянный, решенный***. Обмеження накладає ***вид*** (від дієслів ДВ не утворюються дієприкметники теперішнього часу); **перехідність** (пасивні дієприкметники утворюються тільки від перехідних дієслів). В укр. м. утворюються 3 форми дієприкметників: **активного стану**: **теперішнього** часу від НДВ (перех. і неперех.): ***в'янучий, співаючий;*** **минулого** часу від ДВ (неперех.): ***зів'ялий;*** **пасивного стану: минулого часу від перехідних:** ***співаний, заспіваний.*** В укр. м. більше обмежень: пасивні дієприкметники обмежені перехідністю, активні минулого часу – **ДВ і неперехідністю**, активні теперішнього часу – лише НДВ. В укр. м. активні дієприкметники функціонують рідко. Форми з суф. –**л** омонімічні дієсловам минулого часу і віддієслівним прикметникам: *Затверділий ґрунт – ґрунт затвердітий, і тому*

важко копати; застаріла теорія – теорія вже застаріла і тому не розглядається. Але: *побіліле від горя волосся.*

Більша парадигматична регулярність утворення дієприкметників в рос. м. , порівняно з укр., виявляється також у їх можливості продукувати зворотні дієприкметники від зворотних дієслів: ***волнующийся, радующийся, причесывающийся,*** і відповідно форми минулого часу: ***волновавшийся, радовавшийся***. В укр. м. зворотних дієприкметників з постф. -**ся** немає. В рос. м. активні дієприкметники мають тільки повну форму. Отже, констатуємо, що в рос. м. від дієслів може бути утворено 4 дієприкметники , а в укр. м. – 3, але далеко не від кожного.

Формотвірні афікси укр. і рос. мов успадковані із давньоруської мови, але коло успадкованих афіксів і характер їх вживання не однаковий. **По-перше**, давньоруські суф. **-ач-, -яч-, -уч-, -юч-** збереглися тільки в укр. м., де вони малопродуктивні, а утворені форми часто переходять у прикметники. В рос. м. ці суфікси були витіснені продуктивними старослав'янськими **-ущ, -ющ-, -ащ-, -ящ-. По-друге**, давньоруські суф. **-въш-, -ъш-, -л-** розподілилися між мовами: **-вш-** і **-ш-** продуктивні в рос. м.; в укр. м. вживається суф. **-л-,** притому досить обмежено, суф.**-ш-** зустрічається в окремих утвореннях: *перемігший.* **По-третє**, давньоруські суф. **-ом, -ем, -им** використовуються в укр. мові тільки в утворенні прикметників: *знайомий, нерухомий,* в той час, як в рос. м. систематично утворюють пасивні дієприкметники теперішнього часу. Збіг інвентаря суфіксів спостерігаємо лише у пасивних дієприкметників минулого часу: **-т-, -н-, -ен-//-т-, -нн-, -енн-.**

І в укр., і в рос. мовах утворюються далеко не всі можливі дієприкметники. Обмеження стосуються головним чином пасивних дієприкметників. Рідко в рос. м. утворюються пасивні дієприкметники від дієслів НДВ типу: *груженный, варенный.* Існує низка дієслів, які взагалі не утворюють **пасивні** дієприкметники теперішнього часу: *беречь, вить, крыть, косить, мерить. мести, мылить* та ін.; минулого часу: *гнать, гасить, колебать, любить*; а також дієслова з суф. **-ну-, -ану-, -ыва-, -ва**-В укр. м. обмеження стосуються активних дієприкметників минулого часу.

В сучасній укр. літературній мові, на відміну від російської, морфологічна структура дієприкметників, уживаних предикативно й атрибутивно, однакова: ***Засіяне*** *поле зеленіло. Поле* ***засіяне*** *пшеницею.*

В рос. м. **повні форми** дієприкметників виступають у функції узгодженого означення (*выпавший снег; машины, идущие впереди*) і подекуди в функції

присудка (*Цветы стояли увядшие*). **Короткі форми** дієприкметників звичайно вживаються у функції присудка (*Нами ты была любима.* А. Пушкин), інколи, в поетичному мовленні, - у відокремлених зворотах(*Русалка плыла по реке голубой, Озаряема полной луной.* М. Лермонтов).

Усі **дієприслівники** належать до дійсного стану. Дієприслівники завжди виступають в ролі додаткового присудка, тому належать до підмета. Звідси їх неможливість вживатися у пасивному стані. Треба уникати помилок у вживанні дієприслівників, як-от: *Дом построен мэрией, заручившись поддержкой экологического центра.

В рос. і укр. м. існують особливі предикативні форми на **-но, -то:** ***зроблено, видано,*** але функціонують вони по-різному. В русистиці такі одиниці кваліфікуються як короткі предикативні форми пасивних дієприкметників сер. роду (причастные предикативы)*: В комнате **убрано*** (т. е. кто-то убрал); *Курить **запрещено; Закрыто** на учет.* В україністиці ці форми відокремлюються від дієприкметника. В укр. м. вони керують знахідним відмінком: *Ой, у полі **жито** копитами **збито**. Козаченька **вбито.*** Такі конструкції слід все-таки розглядати як пасивні, оскільки маємо на думці якогось діяча в орудному відмінку (вбито ким?).

Пасивні дієприкметники в сполученні з граматично і семантично залежними словами формують дієприкметникові звороти, які мають 2 різновиди за функцією в реченні: **атрибутивний** і **предикативний**. Атрибутивні констр-ції стилістично обмежені у вживанні – ні в рос., ні в укр. м. вони не функціонують у розмовному мовленні. Сфера їх вживання – письмове мовлення. Предикативна позиція пасивного дієприкметника для розмовної мови найуживаніша. Наведемо приклади різний функцій. *Син загинув в лісі, **придушений деревом*** (атрибутивна). *Її очі **звернені** на полонину* (предикативна) (Ю. Коцюбинський). // *Обе лошади **были разделены** легкой дощатой перегородкой* (предикат.). *Через несколько минут Изумруда, **уже распряженного**, приводят опять к трибуне* (атрибут.) (А. Куприн). Форми пасивних дієприкметників і форми на **-но, -то** частіше вживаються в науковому стилі, де автори намагаються уникнути авторського **я** і авторського **ми**, для цього використовується і зворотний пасив (***нами розробляються***): *Особливу увагу **звернуто** на питання, що перебувають тепер у сфері зацікавлень теоретиків-синтаксистів. На цій підставі **виділяються** займенникові іменники* (Сучасна укр. мова). // *Ряд статей **посвящен** проблемам представления знаний. Служебные части речи **квалифицируются** как аналитические синтаксические морфемы.*

Отже, розбіжності в категорії стану сконцентровані в дієприкметниках: їх формотворенні і функціонуванні. Якщо в рос. м. широко функціонують в атрибутивних конструкціях і активні, і пасивні дієприкметники, то в укр. м. – тільки пасивні; в ролі предиката в рос. м. частотні конструкції з короткими дієприкметниками – для укр. мови дієприкметники в цій ролі рідкісні, зате в укр. м. активні предикативні форми на **-но, -то**.

Як відомо, у дієслова наявна також **категорія часу,** яка формується протиставленням грамем теперішнього, минулого та майбутнього часу. Особливості їх утворення в основному були розглянуті в темі «Категорія особи дієслова». Додамо до вищезазначеного, що в укр. мові існує також *плюсквамперфект (давноминулий час)*, який, однак, вживається обмежено, лише в розмовному і художньому стилях: *І вже **був рушив** за прапорщиком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав* (А. Головко); ***Було сказав** кілька слів, та й замовк*. Тому деякі лінгвісти вважають його факультативним явищем укр. мови.

Ми також не зупиняємося окремо на дієслівній **категорії способу,** яка виражає відношення дії до дійсності, встановлюване мовцем як реальне або ірреальне. Категорія формується протиставленням трьох грамем: дійсного, наказового і умовного способу. Розбіжності між укр. і рос. мовами в парадигмі наказового способу також обговорювалися в темі «Категорія особи дієслова», грамема умовного способу в укр. мові практично не має специфіки ані з формального, ані функціонально-семантичного поглядів.

Отже, розглянувши головні морфологічні категорії автосемантичних (самостійних) частин мови, можна констатувати, що вони мають більше спільного, тотожнього у семантичному і формально-граматичному їх наповненні, ніж специфічного. Ця тотожність зумовлена генетичним розвитком порівнюваних мов із єдиного джерела – давньоруської мови, із якої українська мова успадкувала значну частину своїх граматичних особливостей. Специфіка ж кожної з мов пов'язана більш за все із стилістичною сферою та частотністю вживання тих чи інших граматичних форм.

Програма практичних занять

Заняття 1

Категорія роду в українській і російській мовах

1.Поняття морфологічної категорії та завдання компаративного вивчення морфологічних категорій.

2. Загальна характеристика категорії роду.

3. Категорія роду іменників: семантичний, морфологічний та синтаксичний вияв.

4. Варіювання родової приналежності іменників в укр. та рос. мовах.

5. Спільне і розбіжне у вияві категорії роду:

а) у назвах істот і неістот;

б) у іменників спільного роду;

в) у складених іменників;

г) у абревіатур.

6. Категорія роду прикметників.

7. Категорія роду займенників.

8. Категорія роду числівників.

9. Категорія роду дієслів.

Письмове завдання

1. Перекладіть на укр. мову і порівняйте родову належність іменників.

Мелкая продажа, широкая насыпь, далекая Сибирь, молодая собака, далекий путь, моя мозоль, неразборчивый адрес, тупая боль, весенняя пыль, старый картофель, древняя летопись, широкая степь, малый гусенок, злой волчонок.

2. Запишіть укр. мовою подані нижче слова і визначте належність їх до граматичного роду в рос. і укр. мовах.
Кенгуру, россыпь, накипь, величие, ступень, дверь, корь, рояль, пианино, человек, кофе, рысь, сыпь.

3. Допишіть закінчення прикметників і дієслів, визначте рід іменників в російських реченнях.

Зрителями был… тепло встречен… лауреат Международного конкурса пианистов Мария Гринберг. Председатель собрания профорг Казакова объявил… повестку дня. В суде принял… участие и заседатель Федорова. Перед клеткой, где шимпанзе кормил… детёныша, собралось много детей. По территории зоопарка разгуливал… маленьк… шимпанзе. Кенгуру нес… в сумке маленького кенгурёныша.

4. Запишіть 10 назв дитинчат тварин в російській і українській мовах і зазначте, якими граматичними ознаками вони відрізняються.

5. Подані іменники чоловічого роду поставте в речення так, щоб в одному реченні кожен з них позначав особу чоловічої статі, а в другому – особу жіночої статі.

Інженер, завуч, методист, історик, архітектор, лікар, викладач.

6. Дайте відповідь на питання:

1. Чому в укр. мові іменники *Петро, Дніпро, дядько* належать до чоловічого роду, а *шатро, ліжко, стебло* до середнього?
2. Чому в рос. мові іменники *Петя, Вася, Толя, Коля, папа* належать до чоловічого роду, а *Надя, Вера, мама, Катя* – до жіночого?
3. Якого роду загальні іменники (апелятиви) у сполученнях *доктор Іванова, лікар Петрова, професор Бардіна, бригадир Соколова?*
4. Як дізнатися, до якого роду належать укр. іменники на *–я (земля, доля, порося, ягня, життя)*?

7. Запам’ятайте, як треба вимовляти дані дієслівні форми, утворіть з ними словосполучення:

1. Дал – дала́, брал – брала́, на́чал – начала́, по́нял – поняла́, спал – спала́, звал – звала́, взял – взяла́, ждал – ждала́.
2. Дав – дала́, взяв – взяла́, почав – почала́, ніс – несла́, спав – спа́ла, ждав – жда́ла.

Заняття 2

Категорія числа в укр. і рос. мовах

1. Число в граматиці і в реальній дійсності.
2. Категорія числа речовинних і абстрактних іменників в укр. і рос. мовах.
3. Категорія числа прикметників.
4. Категорія числа дієслів.
5. Категорія числа займенників.
6. Категорія числівників.

Письмове завдання

1. Перекладіть словосполучення на укр. мову. Спостерігайте різницю у вираженні категорії числа:

Зеленые листья, синие чернила, старая мебель, новая дверь, белые перья, твердые камни, сухая конопля, лесные птицы, всё человечество.

2. З поданих нижче речень класичної рос. літератури випишіть виділені слова, визначте їх граматичне значення. Поясніть особливості їх вживання. Яку роль відіграють форми числа при семантико-граматичній диференціації слів? Чи відбуваються такі ж явища в укр. мові?

А. Итак, она звалась Татьяной. Ни *красотой* сестры своей, ни свежестью ее румяной не привлекла б она очей (А. Пушкин). Чтение письмовника долго было любимым моим упражнением. Я знал его наизусть и, несмотря на то, каждый день находил в нем новые незамеченные *красоты* (А. Пушкин). **Б**. Повелено брить им (боярам) *бороду.* (А. Пушкин). **В.** Пошел дождь, да еще со шквалом, и освежил *атмосферу* (М. Гоголь). Давление в котле было равно 6 *атмосферам.* **Г**. Явился на сцену чай со *сливками*, с *маслом* и с кренделями (Л. Толстой). Летом, в жаркие дни, багульник выделяет такое обилие *эфирных масел*, что у непривычного человека может вызвать обморочное состояние (Арсеньев). **Д**. В начале августа *жары* часто стоят нестерпимые (Л. Толстой). **Е**. *Литератор* – это народ всё млекопитающийся (Салтыков-Щедрин).

3. Згрупуйте за значенням іменники, що вживаються тільки в множині:

Відвідини, Карпати, висівки, ножиці, канікули, обжинки, ворота, теревені, дріжджі, шкарпетки, Ромни, фінанси, гордощі, збори, біга, солодощі, граблі, шахи, роковини, жнива, окуляри.

4. Порівняйте використання виділених форм числа іменників, доведіть правильність їх вживання:

Липень турботливий і завбачливий збере грозу, виплачеться *дощем* на перегріті груди землі, обли́є газони та *асфальт* вулиць і площ, збагатить *озоном* повітря, і дихати краще (З газ.). Ішов я від батька з глухого села У город далекий полями: Обмиті *дощами* та шумами трав *Шляхи* пригинались в степу до канав, За гори під сонце лягали (Т. Осьмачка). Волами тоді їхали мимо верб, давнім цим чумацьким *шляхом*, де тоді ще не передбачались ніякі *асфальти* (О. Гончар). *Сніг,* що почав зриватися з неба великими вогкими шматтями, засліплював очі, і далі як за чотири хати нічого не видно було (М. Хвильовий). Нехай зима *сніги* несе, Хай вітер свище, хай морози – Здолає молодість усе! (С. Олійник).

Заняття 3
Категорія відмінка в укр. і рос. мовах

1. Загальна характеристика категорії відмінка.
2. Основні значення відмінкових форм.
3. Типи відмін іменників.
4. Відмінювання іменників укр. та рос. мов у однині і множині (1 відміна).
5. Іменники 2-ої (укр. 1-ої) відміни.
6. Іменники 3-ої і 4-ої відмін.
7. Категорія відмінка прикметників, числівників, займенників.

Письмове завдання

1. Прочитайте і визначте, до яких відмін належать рос. і укр. слова. Поясніть, чому.

Скорбь – скорбота, степь – степ, подпись – підпис, ярмарка – ярмарок, растение – рослина, птица – птах, собака – собака, гусёнок – гусеня, вопрос – питання, президиум – президія, кризис – криза.

2. Поставте іменники рос. мови, що стоять в дужках, в родовому відмінку однини, запишіть словосполучення: 1) з закінченням –а; 2) з закінченням –у. Перекладіть на укр. мову і запишіть. Які відмінності ви спостерігаєте?

Дом (брат), вещи (сын), килограмм (сахар), стакан (чай), мешок (рис), гора (песок), бочонок (мёд), стрятаться от (ветер и дождь), не бояться (мороз), артисты (балет), командир (батальон), заросли (березняк), таблетка от (насморк), изделие (первый сорт), середина (луг).

3. Вставте в речення слово *месяц* у потрібному відмінку. Перекладіть на українську мову і запишіть. Зіставте, визначте розбіжності. Слідкуйте за значенням слова.

Мы ждали весточки целыми … . Он не приезжал из села … .Я жил там около … Предвижу целый … серьёзной работы. О шести … полярной ночи уже забыли.

> …, …, мой дружок, позолоченный рожок! (А. Пушкин). А кругом сады белеют, а в садах бушует май, и такой на небе …, хоть иголки подбирай (М. Исаковский).

4. Провідміняйте числівники *один, два, обидва, чотири, шість, п'ятдесят, п'ятсот* укр. і рос. мовами. Вкажіть спільне та розбіжне у флексіях.

5. Ти пам'ятник собі воздвиг нерукотворний,
І нічиїм його не зруйнувать рукам.
Тропи ніякий плуг до тебе не загорне,
ЇЇ народ вартує сам.

Кому присвятив цей вірш М. Рильський? Який твір він мав на увазі? Вкажіть слова і вислови, узяті з цього твору. Проаналізуйте займенники вірша М. Рильського.

Заняття 4
Категорія виду дієслів

1. Семантичні ознаки доконаного і недоконаного виду.
2. Поняття видової кореляції. Видові пари.
3. Перфективація, способи її вираження.
4. Імперфективація, способи її вираження.
5. Зв'язок категорії виду з категорією часу і способу дії.
6. Одновидові дієслова.
7. Роди дієслівної дії.

Письмове завдання

1. До дієслів доконаного виду доберіть парні дієслова недоконаного виду. Яким способом вони утворені?

Розкласти, застерегти, розмістити, засипати, загребти, виключити, занести (щось звідкись), одержати, зупинитись.

Приказать, запугать, застегнуть, дать, закурить, построить, поймать, выгрузить, сказать, рассмотреть, нарѐзать, простить.

2. Перекладіть на рос. мову дієслова і визначте їх вид, підкресліть суфікси. Як співвідносяться ці рос. і укр. слова?

Спізнюватись, випрошувати, виписувати, скручувати, встановлювати, прочитувати, розклеювати, загадувати.

3. Утворіть видові пари цих дієслів. Яким способом (перфективація, імперфективація) вони утворюються?

4. Прочитайте прислів'я, визначте вид дієслів. Доберіть видові пари.

Жизнь прожить – не поле перейти. Драться насмерть – завоевать бессмертие. Лучше биться орлом, чем жить зайцем. Пашню пахать – не руками махать. Военное дело не учить – битым быть. Трактором орати – не лопатою

копати. Прислів’я не обійти, не об’їхати. Краще на своїй стороні кістьми лягти, ніж на чужині слави натягти. Або перемогу добути, або дома не бути.

5. Виявіть специфіку двовидових дієслів, із виділеними словами складіть речення:

Диригувати, шефствувати, **прогресувати,** адмініструвати, вібрувати.

Женить, казнить, **миловать**, телеграфировать, регулировать, радировать, электрифицировать, радиофицировать.

6. Серед дієслів руху наявні ***лінійні,*** *що означають дію однонаправлену, і* ***моторно-кратні,*** *що означають дію різнонаправлену або таку, яка повторюється.*

А. Для поданих нижче лінійних дієслів руху доберіть парні їм моторно-кратні. Порівняйте з українськими еквівалентами.

Бежать, идти, ехать, плыть, лететь, ползти, брести, вести, везти.

Б. Від дієслів кожної пари утворіть похідні дієслова за допомогою префіксів **за-, при-, вы-, под-.** Напр.: бежать – забежать, прибежать, выбежать, подбежать; бегать – забегать, прибегать, выбегать, подбегать.

Зробіть аналогічну роботу з укр. дієсловами. Визначте вид префіксальних дієслів. У яких випадках вид похідного дієслова не змінився?

Заняття 5
Категорія особи дієслів

1. Сутність категорії особи.
2. Синтаксичне вираження категорії особи.
3. Морфологічне вираження категорії особи.
4. Атематичні та ізольовані дієслова в укр.і рос. мовах.

Письмове завдання

1. Перепишіть текст. З’ясуйте, у якій особі стоять дієслова при різник типах підмета. Якого значення набуває особова форма дієслова за відсутності підмета (в односкладному реченні)?

Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тінь так, що головою він аж біля латахів на тому боці річки. А місяць пливе та й пливе угору. Чорні зазубні тіні лізуть на берег.

– Ось ми його в ятір спіймаємо, - озиваються дядько Тихін. Це вони про місяць. Хитають повагом тичку й тягнуть. В ятері справді блищить місяць дрібненькими крапельками. А вже як увесь куль майже виринув із води, чути – бовть. І блиснуло червоним. То карась. Він – ледащо. Раз хвостом теліпне й лежить, як підсвинок в барлозі.

– Завтра ми його змаламуримо, - обіцяють дядько.
– – Карасі красиві, - кажу я.
– – Е, в них м'ясо добре. Солодке.
– – Дядьку, а ви сомів ловили? – питаю.
– – А чого ж не ловить. Ловив. На вудочку. (Г. Тютюнник)

2. Поставте дані нижче дієслова у формі 3-ої особи однини і множини теперішнього часу і запишіть. Перекладіть на укр. мову і запишіть поряд. Що можна сказати про закінчення цих особових форм в обох мовах? Які чергування ви спостерігаєте?

Кричать, учить, значить, стоять, кипеть, терпеть, любить, давать, беречь, печь, ложиться.

3. Зіставте дієвідмінювання слів *бежать – бігти, хотеть – хотіти* в рос. і укр. мовах. У яких формах відбуваються чергування приголосних?

4. Від даних дієслів утворіть форми наказового способу і перекладіть на рос. мову. Запишіть і зіставте вимову і написання. З кожним дієсловом утворіть словосполучення рос. і укр. мовами:

Сипати, ставити, ударити, плакати, повірити, відрізати, мазати, економити, з'їсти, визначити, приголубити.

5. Проаналізуйте дієслівні форми у поданих нижче текстах:

Буду я ночью, осеннею, длинной
Молча хранить твой покой.
Клёном, склонённым над спящей долиной,
Тихой скалой над рекой.(Р. Гамзатов)

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, Боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав.
(М. Петренко)

6. Допишіть російські прислів'я, вставте дієслова наказового способу. Наведіть подібні українські прислів'я:

….платье снову, а честь смолоду. Хочешь есть калачи – не … на печи. Не зная броду, не … в воду. Любишь кататься – … и саночки возить. (*Есть*) пирог с грибами - …язык за зубами. На чужой каравай рот не … . Сам заварил кашу, сам и … . Меньше …, а больше …. .

Заняття 6
Категорія стану дієслів і дієприкметників

1. Різні погляди на значення категорії стану.

2. Утворення форми пасивного стану.

3. Зв'язок категорії стану з перехідністю, зворотністю і видом дієслова.

4. Дієприкметники в системі категорії стану. Утворення активних і пасивних форм дієприкметника в укр. і рос. мовах.

5. Категорія часу і способу дії в укр. та рос. мовах.

Письмове завдання

1. Перекладіть на рос. мову (усно). Запишіть укр. зворотні дієслова і рос. відповідники. Поясніть вживання у рос. дієсловах постфікса ***-ся, -сь.***

До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо – геть-чисто все зелене та буйне. А що робилось на початку літа – огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Город до того переповнявсь рослинами, що десь серед літа вони вже ледь вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин. А вишень, а груш солодких було як наїсися – цілий день живіт як бубон. (За О. Довженко).

2. Визначте перехідні і неперехідні дієслова. Знайдіть приклади вживання при перехідних дієсловах імен у родовому відм. без прийменника і поясніть, в яких випадках це буває. Порівняйте з рос. мовою.

Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває та не вип'є
Живучої крові,
Воно знову оживає
І сміється знову. (Т. Шевченко)

Ой, сип сирівець
Та накриши хріну.
Ой сип, сип воду
Та пошукай броду, броду…
(Т. Шевченко).

3. Знайдіть слова активного, пасивного і зворотного стану (за трьохчленною класифікацією). Які дієслова залишаються поза цими станами? Як змінюється ситуація при двохчленній класифікації станів (залогов) дієслова?

І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й виблискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку не зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна біліти на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. (М. Коцюбинський).

4. Перекладіть речення укр. мовою, вживаючи безособові форми дієслів на **– но, -то:**

Международный христианский университет был открыт в то время, когда Украина как независимое государство только рождалось. Гимнастический клуб «Бешикташ» был основан в 1903 году. К сожалению, по данному делу ни один человек не задержан. С учетом предложений план дополнен и отредактирован. Совершивший преступление был признан невменяемым. За время сотрудничества с Гарвардским университетом был изучен и перенят опыт организации обучения.

5. Утворіть від даних нижче дієслів активні дієприкметники теперішнього часу. Доберіть до них іменники. Якщо дієприкметник не утворюється, поясніть, чому.

Будувати, приймати, спирати, постачати, споруджувати, карбувати, підписувати, цілуватися.

Мыться, висеть, шить, писать, работать, свистеть, веселиться, сражаться.

6. Від даних дієслів рос. мови утворіть активні дієприкметники минулого часу і запишіть дієприкметниковий зворот.

Плащ, который высох на ветру; гуси, которые пролетели в вышине; класс, который побывал в Киеве; ручей, который впадал в озеро; книга, которая всем понравилась; люди, которые привыкли к труду.

Від яких з цих дієслів можливе утворення активних дієприкметників минулого часу в укр. мові?

7. Прочитайте вірш. Запишіть пасивні дієприкметники, перекладіть на рос. мову, зіставте укр. і рос. дієприкметники. Поясніть їх правопис.

Мово моя українська –

Батьківська, материнська.

Я тебе знаю не вивчену –

Просту, домашню, звичну,

Не з-за морів прикликану,

Не з словників насмикану.

Ти у мене із кореня –

Полем мені наговорена,

Дзвоном коси прокована,

В чистій воді смакована.

Болем очей продивлена,

Смутком багать продимлена,

З хлібом у душу всмоктана,

В поті людськім намокнута,

З кров'ю моєю змішана

І аж до скону залишена

В серці моїм. (В. Бичко).

Контрольні питання
до курсу «Порівняльна морфологія укр. та рос. мов»

1. Морфологія як розділ граматики.
2. Рівнева структура мовної системи.
3. Поняття компаративної лінгвістики.
4. Діахронія і синхронія у компаративістиці.
5. Типологічна характеристика української та російської мов.
6. Об'єктивна дійсність і граматична картина світу.
7. Морфологічні категорії, їх типи.
8. Теоретичне і практичне значення курсу «Порівняльна морфологія укр. і рос. мов».
9. Загальна характеристика категоріїї роду.
10. Категорія роду іменників в укр. і рос. мовах. Зв'язок з категорією істот / неістот.
11. Вияв категорії роду у іменниках спільного роду, у складених іменниках, у абревіатурах.
12. Категорія роду прикметників, займенників, числівників, дієслів.
13. Категорія числа іменників в укр. і рос. мовах.
14. Опозиція форм числа у речовинних і абстрактних іменників.
15. Категорія числа прикметників, дієслів, займенників, числівників.
16. Загальна характеристика категорії відмінка.
17. Основні значення відмінкових форм.
18. Типи відмін іменників.
19. Відмінювання іменників укр. та рос. мов у однині і множині (1 відміна).
20. Іменники 2-ої (укр. 1-ої) відміни.
21. Іменники 3-ої і 4-ої відмін.
22. Категорія відмінка прикметників, числівників, займенників.
23.Категорія ступенів порівняння. Питання про об'єм категорії.
24. Утворення форм компаративу і суперлативу в укр. і рос. мовах.
25. Категорія виду дієслів. Семантичні ознаки доконаного і недоконаного виду.
26. Поняття видової кореляції. Видові пари.
27. Перфективація, способи її вираження.
28. Імперфективація, способи її вираження.
29. Зв'язок категорії виду з категорією часу і способу дії.
30. Одновидові дієслова.
31. Роди дієслівної дії.
32. Категорія особи дієслів, її сутність.

33. Синтаксичне вираження категорії особи.
34. Морфологічне вираження категорії особи.
35. Атематичні та ізольовані дієслова в укр.і рос. мовах.
36. Категорія стану дієслів**.** Різні погляди на значення категорії стану.
37. Утворення форми пасивного стану.
38. Зв'язок категорії стану з перехідністю, зворотністю і видом дієслова.
39. Дієприкметники в системі категорії стану. Утворення активних і пасивних форм дієприкметника в укр. і рос. мовах.
40. Категорії часу і способу дії в укр. і рос. мовах.

Література

1. Арват Н. Н., Арват Ф. С. Сопоставительное изучение русского и украинского языков в школе : Пособие для учителя . – К.: Рад. школа, 1989. – 190 с.
2. Безпояско О., Городенська К., Русанівський В. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. - 336 с.
3. Бондарко А. В. Русский глагол: Пособие для студентов и учителей – Л.: Просвещение, 1967. – 190 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 1986.- 640 с.
5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови . К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник. – К.: ВЦ Академія, 2004. – 336 с.
7. Загнітко А. П. Морфологічні категорії в системі предикатності та предикативності речення – К.:НКМ ВО, 1990. – 68 с.
8. Загнітко А. П. Система і структура категорій сучасної української мови. Проблеми теорії. – К.:ІСДО, 1993. – 344 с.
9. Краткая русская грамматика / Белоусов В. Н., Ковтунова И. И., Кручинина И. Н. и др.; Под ред. Шведовой Н. Ю. и Лопатина В. В. – М.: Рус. яз., 1989. – 639 с.
10. Маслов Ю. С. Введение в языкознание.– 2-е изд, перераб. и доп. – М : Высш. школа, 1987. – 272 с.
11. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского язика. – М.: Просвещение, 1981. – 254 с.
12. Порівняльна граматика української і російської мов: Підручник для педагогічних інститутів. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Рад. школа, 1961. – 268 с.
13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1 – 2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
14. Русанівський В. Структура українського дієслова . – К.: Наук. думка, 1971. – 316 с.
15. Русская грамматика. – Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – 784 с.

16. Современный русский язык: Учебник / Белошапкова В. А., Земская Е. А., Милославский И. Г., Панов М. В.; Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высш. школа, 1981. – 560 с.
17. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Отв. ред. Н. Г. Озерова. – К.: Наук. думка, 2003. – 534 с.
18. Цыганенко Г. П. Морфология современного русского языка. Введение. Именные части речи : Лекционный курс. – Донецк : Каштан, 2005. – 344 с.
19. Шведова Л. Н. Трудные случаи функционирования видов русского глагола (к проблеме конкуренции видов). – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 109 с.
20. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

Довідкова література

21. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 688 с.
22. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
23. Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1997 . – 703 с., 16 с. вкл.
24. Українська мова: Енциклопедія / Редколегія: Русанівський В. М., Тараненко О. О. та ін. – К.: Видавництво «Українська мова» ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.

Література до практичних занять

25. Готовимся к олимпиаде по русскому языку: задания и справочные материалы для уч-ся 9 – 11 кл. / Сост. Л. Н Гукова – К.:Навч. книга, 2006. – 272 с.
26. Микитин М. Л., А. П. Романченко. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Практикум. – Одеса: Астропринт, 2005. – 189 с.
27. Практикум по изучению русского языка в сопоставлении с украинским/ Сост. Л. И. Галузинская, Н. Ф. Сазонова. – Киев, УМК ВО, 1991. – 44 с.

28. Сборник упражнений по современному русскому языку / Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. – 3-е изд, перераб. – М. : Высш. школа, 1987. – 320 с.
29. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. – К.: Вища школа,1995. – 284 с.
30. Чеснокова Л. Д. Русский язык. Трудные случаи морфологического разбора: Учеб. пособие для студентов-филологов. – М.: Высш. щкола, 1991. – 192 с.
31. Ющук И. Ф. Я выучу украинский язык: Фонетика. Лексика. Словообразование. Морфология. Украинская литература до 1917 года: Учебное пособие. – К.: Рад. школа, 1991. – 288 с.